

LACZÓ FERENC

A válságtudat történetisége

A Horthy-kor és a náciizmus egykorú magyar zsidó értelmezéseiről

I. Bevezetés

A huszadik századi történetírás egyik markáns irányzata, amely kiemelkedő feladatának tartja a soá kutatását, e páratlan katasztrófát előszeretettel, bár nem minden ambivalencia nélkül úgy értékeli, mint az események megdöbbentő, de logikus végkifejletét.¹ A soá bekövetkeztét értelmezésük középpontjába állító ilyesfajta művek hajlamosak e páratlan civilizációs törés felől értelmezni a megelőző korokat is, így egyebek mellett kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a modern antiszemitizmus jelentkezésének és korai manifesztációinak.² Teljességgel érthető, hogy a magyar zsidóság ellen elkövetett 1944-es népiptás terjedelmes árnyékot vet az előző korok történetére, és átértelmezi megközelítésüket. A soá jelentősége és súlya miatt ezen értelmezési keret jogosultsága is tagadhatatlan, bár ezek a művek – minimum implicit – teleológiája, a történelem antiszemita determináltságának érzékeltetése olykor túlzott méreteket ölt. Megítélésem szerint ez a kritika Randolph Braham immár három évtizede született nagy hatású, aprólékos magyar holokauszt-történetének cselekvényesítését éppúgy érheti, mint a későbbi munkákat, többek között Vági Zoltán és Kádár Gábor más szempontból határozottan invenciózusnak minősülő (bár a német Götz Aly, valamint Ung-

¹ E páratlanság újfajta regionális kontextualizációját végzi el Timothy SNYDER: *Bloodlands. Europa between Hitler and Stalin* című művében (New York, Basic Books, 2010.) Snyder a soát időben és térben hozzágyaránt közel álló más tömegyilkosságokhoz képest helyezi el.

² E tekintetben egyébként összecsengenek a cionista történetírás fő vonulatával is. Lásd az antiszemitizmusról szóló rövid tanulmányokat az alábbi kötetben: SZALAI Anna (szerk.): *Hágár országa*. Budapest, Kosuth Könyvkiadó, 2009.

váry Krisztián korábbi kutatásaival közeli rokonságot mutató) történetírói vállalkozását.³

A determinizmusba hajló, ezáltal kétséges morális (helyesebben szólva amorális) implikációkat is hordozó magyarázati módozatokon túl szükséges megemlékeznünk a soá hagyományos történetírásának egy további problematikus sajátosságáról. A zsidók millióinak szisztematikus üldözését és meggyilkolását Raul Hilberg nagyszabású úttörő munkájának megjelenését követően évtizedeken keresztül szinte kizárólag a tettesek oldaláról vizsgálták, elsősorban az általuk hátrahagyott, többségükben hivatalos szervek által előállított dokumentumok alapján írták meg. Meglehetősen ironikus módon a zsidóság páratlan katasztrófájának történetéből éppen a zsidó ágensek hiányoztak csaknem teljesen, azaz szinte kizárólag néma áldozatként szerepeltek.⁴ A soá történetének kutatása és a zsidó történetírás ily módon erőteljesen kettévált, s ez idővel intézményes szeparációt is maga után vont.⁵

Az elmúlt évtizedek jelentős historiográfiai fejleménye, hogy ezt a teologikus ívű, a soá előtti zsidó történelem sokszínű fejleményeit homogenizáló tudományos és elbeszélő gyakorlatot immár nem csupán elméleti szinten megfogalmazott kritika érte, de ezt az áldozatok korábban kevésbé tárgyalt sorsának, eltérő nézőpontjainak és az egyre drasztikusabb üldöztetésük során szerzett sajátos tapasztalataiknak komolyan vétele is követte.⁶ Korábban leginkább a tanúságtétel szándékával születtek részben dokumentarista, részben szépirodalmi művek, amelyek

³ Randolph L. BRAHAM: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. New York, Columbia University Press, 1981. – Az eredeti magyar fordítás 1988-ban jelent meg. Később ennek a monumentális műnek az átdolgozott változata is napvilágot látott. Brahm rövidebb változattal is jelentkezett: *A népirtás politikája – A holokauszt Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 2003; KÁDÁR Gábor–VÁGI Zoltán. *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Jaffa, 2005. Utóbbi mű historiográfiai helyének pozitív értékelését és problematikuságát egyaránt átgondolja GYANI Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 2008/3. 13–23. Götz ALY: *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und Nationaler Sozialismus* című munkája hamarosan magyarul is megjelenik. Ungváry a magyar modernitás, szociálpolitika és antiszemitizmus kapcsolatát több publikációjában elemezte, lásd tanulmányát ROMSICS Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, Osiris, 2009.

⁴ Raul HILBERG: *The Destruction of European Jews*. New Haven, Yale University Press, 2003. A munka eredetileg 1961-ben jelent meg, a 2003-as a harmadik, (a szerző 2007-es elhalálózása folytán) legutolsó átdolgozott kiadása.

⁵ A harmadik esetre mindössze rövid említést tehetünk: ezek a kifejezetten az antiszemitizmus problémakörének kutatására specializálódott kutatóközpontok, melyek témájukat le- és elhatárolva úgyszólván a zsidó történetírás intézményes struktúráival párhuzamosakat hoztak létre.

⁶ Saul FRIEDLÄNDER: *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933–1939*. New York, HarperCollins, 1997; Uő: *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews 1939–1945*. New York, HarperCollins, 2007.

a megtapasztalt civilizációs szakadékról számoltak be (csak néhány magyar nyelvű kiadványt említve: ilyennek nevezhető Zsolt Béla *Kilenc koffer*, Ember Mária *Hajtűkanyar* vagy Kertész Imre *Sorstalanság* című műve). Eközben megfelelően kvalifikált német történészek a zsidó szereplők perspektíváinak bevonását még a híres-hírhedt német *Historikerstreit* során, azaz az 1980-as évek második felében is az objektivitás céljával ellentétesnek próbálták beállítani. Példa erre az a Martin Broszat, aki amúgy szembehelyezkedett Ernst Nolte és Andreas Hillgruber apologetikus nézeteivel.⁷ Az azóta lezajlott változás mértékét jelzi, hogy 2007-ben megjelent Saul Friedländer *The Years of Extermination* című műve, amelyben a szerző az áldozatok tapasztalataira és reakcióira érzékeny tudományos tendenciát alighanem az eddigi legmagasabb színvonalon realizálta. Komoly történész immár aligha próbálkozna az objektivitás és a zsidó perspektívák szembeállításával.⁸

A rettenetes történeti folyamatot megélő szereplők kortárs élményhorizontjának és értelmezéseinek feltérképezése a teljesebb történeti megértés, az összetettebb kép kialakítása céljából is üdvösnek mondható. Ennek a történettudományi fordulatnak a legjelentősebb hozománya azonban alighanem az, hogy az empatikus, hermeneuta érzékenységgű történétírók segítségével a soához vezető üldözést átélő zsidók sorsába való fokozottabb beleélés lehetősége jött létre. Ezen újfajta művek lapjain ugyanis a külsődleges és szándékában objektív nézőpont helyett mondhatni belülről követhetjük az eseményeket. A kortárs privát dokumentumokon túl (amelyek alighanem legismertebb példája Anne Frank naplója) az oral history módszerével szükségszerűen utólag létrehozott, mostanra szinte átláthatatlan mennyiségben rendelkezésre álló források a tömeggyilkosságok rendszerének, gépezetének, valamint a nagy számok helyenként kétségkívül elidegenítő, egyoldalúan racionális bemutatásai helyett közvetlenebb tudással szolgálnak.⁹ Effajta források bevonása a mikroszint megismertetésével, egyéni tragédiák átélhetővé tételével gazdagítja az immár ismét a kvalitatív tudás irányába tendáló történettudományt. Ezek a jóval empatikusabb művek fokozott

⁷ Peter BALDWIN: *Reworking the Past. Hitler, the Holocaust and the Historians' Debate*. Boston, Beacon Press, 1990.

⁸ Saul Friedländer különleges szerepét György Péter is hangsúlyozza újonnan megjelent, családtörténeti múltat feldolgozó művében: GYÖRGY Péter: *Apám helyett*. Budapest, Magvető, 2011. 86–87.

⁹ Friedländer művének jelentőségéről és kontextusáról lásd az alábbi tanulmánykötetet: Christian WIESE–Paul BETTS (szerk.): *Years of Persecution, Years of Extermination. Saul Friedlander and the Future of Holocaust Studies*. London, Continuum, 2010.

érzelmi reakciókat váltanak ki – anélkül, hogy a szentimentalizmusnak, a „spielbergi” giccsnek szolgáltatóknak ki a soá történetét.

Tanulmányom célja a kor magyar zsidó elbeszéléseinek ilyen jellegű kiegészítése. Elemzésemben, amely bár ennek megfelelően a történeti folyamatot átélő és értelmezni próbáló szereplők írásain alapul, se nem privát, se nem utólagosan létrehozott forrásokat hasznosítok. Az 1930-as és korai 1940-es évek drasztikus történeti változásait, illetve e folyamatok magyar zsidó recepcióját ugyanis Európa nácikkal szövetséges részében páratlan módon néhány, egészen 1944 elejéig, a népirtás Magyarországtól északra és keletre történő végrehajtásával párhuzamosan még megjelenő forrás tükrében szintúgy lehetséges vizsgálnunk. Ne feledjük, a magyar holokauszt volt az európai zsidóság megsemmisítésének „utolsó fejezete”, és bár a Horthy-rezsim zsidóellenes politikája az 1930-as évek végétől egyre drasztikusabb és brutálisabb formát öltött, az elnyomás nem vált totálissá, és néhány (a korábbiaknál persze jóval kevesebb) magyar zsidó orgánium megjelenhetett a háború éveiben is.¹⁰ Az áldozatnak kijelölt magyar zsidó tudósok szinte az 1944-es emberi katasztrófa előtti utolsó pillanatokig megfigyelőként tevékenykedtek.

Lentebb két kérdésre keresek választ. Egyrészt az érdekel: miképpen mutatták be és értékelték korukat az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* (IMIT) 1929 és 1943 között minden évben, azaz összesen tizenöt-ször megjelent, átlagosan háromszázhatvan lapnyi hosszúságú évkönyveinek tudós szerzői.¹¹ Másrészt azt kutatom: a magyar zsidó tudományos elitnek az *IMIT évkönyvek*ben szereplő tagjai hogyan tudósítottak a Németországban, majd a terjeszkedő Harmadik Birodalom által ellenőrzött területeken zajló eseményekről, és miként értelmezték azokat. Céloom tehát a magyar zsidó társadalom egy viszonylag szűk, a magyar zsidóság és a humán tudományok iránt egyaránt elkötelezett elitjének orgániumában közölt, a gazdasági világválságtól az európai népirtás idejéig született speciális fókuszú jelenkor-értelmezések végigkövetése (második rész), amely a magyar zsidóság sorsa szempontjából döntőnek bizonyuló német fejleményeket különállóan is tematizálja (harmadik rész). Elemzésemben emiatt gyakran idézem a világ zsidóságának sorsában bekövetkezett fejleményekről tudósító éves riportokat, de

¹⁰ A kortárs magyar nyilvánosság antiszemitizmusáról monográfiát jelentetett meg PELLE János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény*. Budapest, Európa, 2001. – Zsidóellenes törvényekről lásd K. FARKAS Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1943*. Budapest, Napvilág, 2010.

¹¹ Az évkönyvsorozatot részletesebben jellemzem alábbi tanulmányom bevezetője során: LACZÓ Ferenc: *Magyar zsidó identitásopciók. Tudományos szövegek identitásdiskurzusainak elemzése a Horthy-korban* megjelent *IMIT évkönyvek* alapján. *Regio*, 2010/3. 91–115.

természetesen figyelembe veszem az IMIT tizenöt évkönyvében megjelent közel kétszáz tanulmány mindegyikét.¹²

II. A Horthy-kor mint a magyar zsidó tudósok jelene

Az alábbiakban az *IMIT évkönyvek* lapjain az aktuális helyzet leírására és a kor értékelésének szándékából megfogalmazott szövegrészletek szemlészésére és összehasonlító elemzésére keríttek sort, valamint az e szempontból releváns megállapítások időbeli változásait kívánom számba venni. Az évkönyvek tudományos irányultságánál fogva a szerzők csak elvétve foglalkoztak aktualitásokkal, ennek ellenére közülük többen is megfogalmaztak jelenükkel kapcsolatos, olykor egymásnak is ellentmondó értelmezéseket és értékeléseket. Az első világháború után kialakult helyzetet elsőként Edelman Bertalan kísérelte meg bemutatni 1929-es írásában. Szövegében a válság- és hanyatláselemélet kórkritikai szótárának számos közismert elemét felsorakoztatta. Edelman írt arról, hogy „a kultúremler borzalmas csalódással lett gazdagabb”.¹³ Említést tett továbbá kegyetlenségről, züllésről, hanyatlásról, elvadulásról, eldurvulásról. Általánosságban kora váratlan, újfajta nehézségeit kívánta ecsetelni: „Nem is sejtettük, milyen bonyolult, rettenetesen nehéz ügy a béke, amint nem sejtettük előbb, milyen kegyetlen valami a háború” – jelentette ki.¹⁴ A nehézségeket Edelman már akkor, az 1920-as évek végén, azaz még a náci hatalomátvétel előtt igencsak súlyosnak tartotta. Végezetül olyan, meglehetősen radikális álláspont megfogalmazásáig jutott el, amely szerint „a jeruzsálemi szentély pusztulása óta ilyen súlyosan nem nehezedett a sors karja Izraelre, mint a világháború utáni években”.¹⁵

Keretbe foglalhatná az *IMIT évkönyvek* jelenértelmezési ajánlatait, hogy Tóth Zoltán (aki a kevés nem zsidó hozzájáruló egyike volt) az utolsó, 1943-es évkönyvben közölt emlékezésében felidézte, amint az

¹² Ezt a riportsorozatot Edelman Bertalan kezdeményezte 1916-ban. Az *IMIT* évtizedes szünetelése után 1929-től haláláig folytatta a riportírást. 1934-ben nem jelent meg éves riport, Szemere Samu főszerkesztő Edelmanról emlékezett meg. 1935-től 1942-ig Grünwald Fülöp írta a riportokat, 1943-ban, a magyar holokauszt előtt közvetlenül már nem jelent meg riport.

¹³ EDELMAN Bertalan: Évtized. *IMIT évkönyv*, 1929. 296.

¹⁴ Uo. 295.

¹⁵ Uo. 298. – Ennek egyik fő oka Edelman szemében nem más volt, mint hogy a zsidóellenesség fontos kérdések megítélésében általánossá vált: például „zsidó mint új állampolgár (a háború óta – L. F.) sehol sem kívánatos.” (Uo. 312.) – Edelmanhez hasonlóan, bár jóval kevésbé részletesen ír Wertheimer Adolf, az *IMIT* újrakezdése után kevésbé leszögezi: „A magyar zsidóságra a világháború óta súlyos idők neheztek.” (Megállapodás. *IMIT évkönyv*, 1931. 324.)

1940-ben elhunyt Marczali Henrik halálos ágyán eldurvulást, harcot és az emberek gonoszságát emlegette.¹⁶ Különleges szimbolikus jelentősége van annak, hogy Tóth emlékbeszédének tanúsága szerint Marczali Somogyba menekült: a hanyatló kultúra és a fékteleenné váló politika elől szűkebb hazájában keresett menedéket. A korról az *IMIT évkönyvek* lapjain kirajzolódó összkép azonban jóval összetettebb, mint amilyennek az e másfél évtizedet átívelő, de valójában csak felszínesen összekötő két beállítás alapján tűnhet.

Kezetben a modern kort egészen máshogy, jóval pozitívabban értékelő kijelentéssel is találkozhatunk: 1930-ban Wertheimer Adolf még az új idők „emberies” felfogásáról írt, és ennek kontextusában tett említést az ezzel „annyira ellenkező” tévtanokról.¹⁷ Az első világháború utáni fejleményeket néhány további írás is jóval differenciáltabban szemlélte, mint Edelstein 1929. évi riportja, amelyben a világ zsidóságának globális sorsát már akkor fekete színekben igyekezett megfesteni. Példának okáért Szabolcsi Lajos az 1930-as évek elején jegyezte meg a magyar helyzet alakulásával kapcsolatban, hogy „a sérelmes harmadik szakaszt, amely bélyeg volt a magyar zsidóságon, a törvény új szövegezésében kihagyta”, azaz Szabolcsi ekkor a 1920-as numerus clausus-törvény sikeres, a magyar zsidóság sérelmeit enyhítő újratárgyalására tett utalást.¹⁸

Ezután több mint egy évtized telt el Heller Bernátnak, az *IMIT évkönyvek* legszorgalmasabb szerzőjének elhalálozásáig. Heller életéről és munkásságáról Scheiber Sándor emlékezett meg az *IMIT* 1943-as évkönyvében. Az egyre drasztikusabb zsidóellenes kirekesztés és a soá idejéből visszapillantva Scheiber az 1922 és 1931 között időszakot immár Heller élete és a zsidó közösség aktivitása szempontjából új fénykornak, a fejlődés idejének nevezte. Emellett nem mulasztotta el azt sem, hogy rámutasson a későbbi igazságtalanságokra. Az 1930-as évek közepén „Magyarország legkiválóbb szentírás-kutatója elemi iskolai hitoktatást ellenőriz, és kereskedelmiben tanít hittant” – emlegette fel Scheiber a Hellerrel 1931 után megesett komoly méltánytalanságot.¹⁹

¹⁶ TÓTH Zoltán: Marczali Henrik. *IMIT évkönyv*, 1943. 136.

¹⁷ Wertheimer Adolf elnöki megnyitója. *IMIT évkönyv*, 1930. 317.

¹⁸ SZABOLCSI Lajos: Emlékbeszéd Lucien Wolfról. *IMIT évkönyv*, 1931. 30.

¹⁹ SCHEIBER Sándor: Dr. Heller Bernát élete és tudományos munkássága. *IMIT évkönyv*, 1943. 104. – Érdekes röviden utalni arra: a két évtized ehhez hasonló értékítéletet hordozó megkülönböztetése a Horthy-kor megítélését differenciálni igyekvő közelmúltbeli és kortárs magyar történetírás egyértelműen befolyásos vonulatának egyik fontos próbálkozása. E tézis egyik első 1989 előtti és mostanáig legfontosabb propagálója a többek között a Bethlen István részletes életrajzát megíró és a huszadik század első felének

Ez a Horthy-koron belül periodizációt alkalmazó differenciálás tehát nem volt idegen az *IMIT évkönyvek* szerzőitől, de kétségtelenül több ellenpéldát is találhatunk, amikor a szerzők a jelenkort meglehetősen egységesen különböztetik meg az első világháború előtti, kedvezőbb színekben megfestett szabadelvű periódustól. Az 1933-as igazgatósági jelentés például ekképpen beszélte el a közelmúlt eseményeit: „A világháború után a történelmi szellem és gondolat nagyarányú emelkedést mutatott... A történelmi gondolat ez újjászületésének különös jelentősége lett a magyar zsidóság életében, amely zsidóságot széles társadalmi rétegek a magyarságot ért katasztrófa bűnbakjának tüntettek fel.”²⁰ Az igazgatósági jelentés értelmezésében ez a magyarországi bűnbakképzés oly módon öltött testet, hogy „kétségbe vonták a magyar zsidóság nemzeti értékét, a magyar történelemhez való tartozandóságát, kulturális és erkölcsi emelkedettségét”.²¹ Kiss Arnold a magyar zsidó válság másik oldalára fókuszált, amikor a zsidóság belső, szellemi értékvesztését azonosította fő problémaként. Kiss az előrehaladó zsidó vallástalanodásra, a zsidó vallási élet elszegényedésére ugyancsak kritikusan utalt. Bánóczy József életpályája taglalásának apropóján írta, hogy „a rabbipálya abban az időben (a tizenkilencedik század második felében – L. F.) még sok zsidó szülő és ifjú szemében kívánatosnak látszott”.²²

Szerepelnek továbbá az *IMIT* 1929 és 1943 között kiadott évkönyveiben olyan szövegek is, amelyek a 1919 utáni időszak belső differenciálására nem törekedtek, ugyanakkor az iménti sémát, az egykor kedvező, de mostanra elromlott helyzet sémáját is elvitták. Benoschofsky Imre például a bekövetkezett változást inkább egyfajta fájdalmas tisztulásként, az illúziók korának végeként írta le: „Azelőtt nem hittünk a szemünknek és a fülünknek. Csak az illúziókban ringatódzó szívünknek. Ami Romániában, Oroszországban lehetséges, az itt nem történ-

magyar jobboldali hagyományáról a közelmúltban fontos kötetet szerkesztő Romsics Ignác. Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 1999; Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, Osiris, 2009.

²⁰ Igazgatósági jelentés (1932. dec. 26.). *IMIT évkönyv*, 1933. 295. (Kiemelés az eredetiben.)

²¹ Uo. 295. – A történelmi korok és a zsidóság helyzete közötti éles váltás érzete Fürst Aladárnak a nagykanizsai Izraelita Felsőkereskedelmi Iskoláról írott soraiból is egyértelműen kihallható: „érdekes emléke ez a tanítézet annak a kornak, mikor a zsidóság egyedüli kulturális feladatát abban látta, hogy a hazának derék, művelt polgárokat neveljen, iskoláival az ország ilynemű terhein lehetőség szerint könnyítsen”. Fürst Aladár: Nagymagyarország zsidó középiskolái. *IMIT évkönyv*, 1931. 214.

²² Kiss Arnold: Bánóczy József egyénisége. *IMIT évkönyv*, 1932. 172. – Vidor Pál éppen róla írja 1940-es halála után, hogy 1895-ös rabbivá avatása a magyar zsidóság egyik legboldogabb periódusára esett, míg elhalálózása az „egyik legválságosabb, legszomorúbb” pillanatban következett be. Vidor Pál: Kiss Arnold. *IMIT évkönyv*, 1941. 58.

hetik meg – hittük és mondogattuk.”²³ Benoschofsky az előző, liberális kor zsidó szempontú kritikáját fogalmazta meg. Kijelentette például, hogy a zsidók önkéntes illúziókba ringásában, a zsidó „népi egyéniség” megőlésének kísérletében „valami halálöszton dolgozott tudattalanul”.²⁴

Benoschofskyhoz némileg hasonló módon *A zsidóság örök útja Stefan Zweig Jeremiásában* című írása során Vér Andor is az asszimiláció zsidó kritikáját fogalmazta meg. Figyelemre méltó, hogy Vér az asszimiláció fogalmát a zsidó szempontból semmiképpen sem pártolható át-téréssel azonosította. Az így értelmezett asszimiláns egykori túlbuzgó kísérleteit *understatement* formájába bújtatott gúnyral illette. Konkrétan a rasszizmus feléledésére és vitathatatlan kortárs erejére tett utalás által kívánt rámutatni a zsidó asszimiláns próbálkozásának hiábavalóságára és reménytelenségére: többek között azt olvashatjuk tőle, hogy „az asszimiláns a keresztvizet választja, ami manapság a négy generációig visszanyomozó, könyörtelen véresejtkutatás korában, egyáltalán nem látszik biztonságos megoldásnak.”²⁵

Benoschofsky és Vér (zsidó ön)kritikájának komplementer, pozitív oldalát Edelstein Bertalan részletesebben kifejtette. Szerinte a háború utáni kor nagyra értékelendő eredménye, hogy a zsidóság „önmagára eszmélését” hozta el, amelyet Edelstein szerint elsősorban a német zsidók körében lehetett megfigyelni.²⁶ Ezen eszmélés szövegében a külvilágról festett sötét kép kontrasztjául szolgált, egyúttal azonban attól nem teljesen független jelenségként tételeződött: a külvilág ellenségesebbé válása, bár önmagában elítélendő fejlemény volt, a pozitív zsidó változás okai között szerepelhetett.

Ennél is tovább ment Gedő Simon, aki Martin Buberről értekezve átvette a periodizációt, amely szerint a huszadik század első negyede a „zsidó renaissance” mozgalom ideje volt. Jellemzése során Gedő kiemelte, hogy ez a zsidó mozgalom a felvilágosodás és a misztika szintézisére törekszik, „az eleven zsidó néplélek megismerésére az eredeti forrá-

²³ BENOSCHOFSKY Imre: Áron öt könyve. *IMIT évkönyv*, 1931. 249.

²⁴ Uo. 249.

²⁵ VÉR Andor: *A zsidóság örök útja Stefan Zweig Jeremiásában*. *IMIT évkönyv*, 1933. 171.

²⁶ Ez a nemzeti zsidó közösség úgy szerepel, mint amelyik hazája más tagjaihoz hasonlóan alapos, tetterős és szervezőképes, és ennek megfelelően buzgón folytatja védelmi és felvilágosító munkáját. EDELSTEIN Bertalan: *Évtized*. I. m. 318. – Fürst Aladár szerint a német zsidóság kitartó és sikeres küzdelmet folytat az ellenséges környezetben is. Az általa elbeszélte történet egyik konklúziója is az, hogy Németország zsidó középiskolái „nyolc élő, küzdő, küszködő szervezet a háború utáni viszonyok és viszontagságok ellenséges tengerén”. (FÜRST Aladár: *Németország*. *IMIT évkönyv*, 1930. 252.) A német zsidóság kortárs „renewalszáról” Michael Brenner publikált monográfiát: *The Renaissance of Jewish Culture in Weimar Germany*. New Haven, Yale University Press, 1998.

sokból”, s „a közvetlen megismerést” célozza – minek következtében a „gúny és megvetés helyébe” immár „a komoly tudományos kutatás és méltatás lépett”.²⁷ Az 1930-as évek legelején Edelman Bertalan szintén értekezett arról, hogy az Egyesült Államokban a hagyományos zsidó tudományok ismerete „feléled, új erőre kap”, és az USA-beli zsidóság eszméjére ébredésének általánosabb jelei is vannak.²⁸ Másrésztől a párba állítható lengyelországi fejlemények Grünwald értékelésében nem változtattak a lényegen, nem voltak képesek enyhíteni a zsidó nyomoron és a súlyos politikai problémákon.²⁹

A világháború utáni belső zsidó fejleményeket meglehetősen pozitívan értékelő korai, 1930 körüli *IMIT évkönyvek*-beli kijelentések után néhány éven belül, a náci hatalomátvétel után közvetlenül felerősödtek a jelenkor kritikájának hangjai. Az ilyen típusú megjegyzések egyre sűrűbben olvashatók az évkönyvekben.³⁰ Jellemzővé váltak az olyan megnyilatkozások, mint Sebestyén Károlyé, aki szerint a jelen a rabszolgaság háza, amelyben „gyászos sorsú nemzetünkre” ijesztő éjszakai sötétség nehezedik,³¹ vagy Fenyő Lászlóé, aki annak adott hangot, hogy „a szellemellenes diktatúrák és az »írastudók árulásá«-nak korát éljük”.³² 1935-ben már a jövővel kapcsolatos teljes bizonytalanság érzése is megfogalmazást nyert. A Múzeumegyesület ügyeinek tárgyalásakor Munkácsi Ernő szájából hangzott el: „tudjuk és érezzük, hogy új kor küszöbén állunk, a nélkül, hogy a jövőt és az átalakulások irányát közelebből ismernők”.³³ Csak annyi bizonyos, szögezte le, hogy „a zsidóság szenvedése tovább tart. S most már tudjuk, hogy új küzdelemre kell készülni

²⁷ Gedő Simon: Martin Buber. *IMIT évkönyv*, 1931. 163., 171. – Erre rímel Csetényi Imre hazai fejleményeket boncolgató narratívája, amely szerint az 1920-as években (az 1919-es „rettenetes év” után) a magyar zsidó közönségnek is fokozódott a misztikum iránti érzéke. CSETÉNYI Imre: Az Egeynlőség és a magyar irodalom. *IMIT évkönyv*, 1930. 121–122.

²⁸ EDELMAN Bertalan: Évtized. I. m. 329. – Magyarázata szerint ehhez a háború nyomora, a Palesztina-gondolat és a bevándorló zsidóság konzervatívabb hozzáállása egyaránt hozzájárult. Uő: Az 5689. év. *IMIT évkönyv*, 1930. 299–300.

²⁹ „Kultúraautonómiájukat ugyan megteremthették, iskolai szervezetüket kiépíthették, de a politikai és gazdasági életben nem járt eredménnyel ez az új beosztályozás” – írja első beszámolója során. GRÜNWALD Fülöp: Az 5694. és 5695. év. *IMIT évkönyv*, 1935. 302.

³⁰ Jelentős kivételként Edelman 1933-ban még bizakodva nyilatkozott a helyzetről: „A zsidóság csodálatos erőpróbája ez, amelyről a történelem a bámulat és elismerés hangján fog megemlékezni”, mivel „az üldözés és a segítség nagysága egyaránt túlszárnyalja a múltat”. (Az 5692. és 5693. év. *IMIT évkönyv*, 1933. 221.) E beállítás szerint a zsidóság tragikusan megnőtt feladatához fel fog nőni, és heroikusan átvészeli majd a történelem újabb súlyos viharát.

³¹ SEBESTYÉN Károly: Alexander Bernát. *IMIT évkönyv*, 1934. 96.

³² FENYŐ László: Palágyi Lajos emlékezete. *IMIT évkönyv*, 1934. 152.

³³ Országos Magyar Zsidó Múzeum: Igazgatósági jelentés. *IMIT évkönyv*, 1935. 344.

nünk, s ehhez meg kell szereznünk a lelki vértettségét, a teljes erkölcsi felkészültséget.”³⁴

Két speciális témájú, a magyar zsidó történetírással, valamint a magyar irodalmi élettel foglalkozó, egyaránt radikális változásokat diagnosztizáló narratíva is épp ekkoriban látott napvilágot. Grünwald Fülöp 1934-es megnyilatkozása szerint a három nemzedék életét és történetét meghatározó emancipációs idea immáron elvesztette régi fényét, egykori ragyogását. Grünwald generációs beosztása szerint Lőw Lipót még a fejlődés korában tevékenykedett, Kohn Sámuel munkásságának ideje éppen egybeesett a virágzás érájával, Venetianer Lajos viszont már a hervadás idején volt aktív.³⁵ A jelenben pedig „új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket. Elkanyarodunk az elődeink járta ösvénytől” – jelezte. Grünwald megítélése szerint a jelentős változások szükségyszerűen kihatnak majd a történetíráásra: hamarosan „némileg más oldalról látjuk majd múltunkat is”.³⁶ Ezzel csaknem egyidejűleg, 1934. június 20-án elhangzott elnöki megnyitója keretében Wertheimer Adolf pedig az aktuális irodalmi helyzet értékelésére kerített sort. Központi jelentőségű megállapítása a helyzetet némileg ambivalensen írta le: egyszerre utalt a zsidó részvétel komplett megszűnésének lehetőségére és annak veszélyére, hogy a zsidók a jövőben esetleg arányszámuk alatt jelenhetnek meg az irodalmi és közéletben. „A sok zsidó magyar íróból hovatovább hírmondó sem marad. Az öregek elnémulnak, a fiatalok nem juthatnak szóhoz. A hat százalék magyar zsidóság kilencven százalékát adja a magyar olvasó közönségnek, viszont közel az idő, hogy a magyar irodalomnak hat százaléka sem telik ki zsidó írókból” – hívta fel hallgatósága figyelmét a drasztikus változásokra.³⁷

Figyelemre méltó, hogy a szintén ekkoriban, egészen pontosan 1934. november 25-én tartott Vadász Lipót-emlékünnepe alkalmával, a szokásostól eltérő összetételű, nem zsidó prominenseket szintén magában foglaló közönség előtt a jövővel kapcsolatos remény hangja is magyar nemzeti színezetet öltött. „Vajha minél előbb kizöldülne a magyar re-

³⁴ Uo. 344.

³⁵ Miután megjegyzi, hogy a zsidó történetírás „aránylag későn fejlődött ki”, ír még hármójukon kívül Zipser Meierről (akit az első kultúrhistorikusként említ), Bergl Józsefről és Kaufmann Dávidról (mint egyetlenes érdeklődésű első mesterről, aki azonban magyar témákkal nem foglalkozott). GRÜNWARD Fülöp: A magyar zsidó múlt historikusai. *IMIT évkönyv*, 1934. 208.

³⁶ Uo. 225.

³⁷ Az IMIT felolvasó-bizottságának jelentése az 1933–34. évi működéséről. *IMIT évkönyv*, 1934. 329. – Különösen súlyos, mivel sokak megélhetését közvetlenül érintő problémaként Wertheimer az újságírószakma zsidóellenes átrendeződésére is utalt.

ménység lombja, és minél fényesebben ragyogna drága hazánkra a ma még oly setét fellegektől elborult égboltja” – olvashatjuk többek között.³⁸ Vadász élettörténetének elbeszélése után az est első számú előadója, Vészi József a jelen értékelésére tért rá. Felvetette, hogy Vadász Lipót és Tisza István immár a túlvilágon folytatják társalgásukat. Eközben a trianoni átok „ugyan még él”, de a világ nagy részének lelkiismerete már felébredt, és ez idővel ismét hozzá fogja segíteni Magyarországot ahhoz, amit „jogtalanul” és „istentelen erőszakkal” raboltak el tőle. Vészi harmadikként a magyar belpolitikai helyzetet kívánta értékelni, amelyet úgy jellemezett, hogy Orgovány (általánosítva: a fehérterror) „immár a mindörökre eltemetett múlté, mert a nemzet lelkében újra feléledt a nemes türelmesség szelleme, mely megkülönböztetés nélkül harmonikus egységbe foglal össze mindenkit, akinek magyar szíve a magyar hazáért dobog”.³⁹

Ebből az 1930-as évek közepén lezajlott ünnepi alkalomból Vészi tehát krízishelyzet festése helyett a liberális szellemiségű nacionalizmus, a nemzeti befogadás nemességét és hasznosságát hangoztatta, és a fehérterror utáni ismételt felemelkedés mellett tett hitet, miközben általánosságban a világbeli harmónia felfordulás utáni helyreállítását vizionálta. Ez a beállítása határozottan eltért az *IMIT évkönyvek*-beli kortárs leírásoktól, politikai ajánlatként is olvasható részei és markánsan pozitív jövőképe miatt. A közönség összetétele, a kommunikációs szituáció szemlátomást befolyásolta Vészi megnyilatkozásának tartalmát. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a magyar zsidó identitásdiskurzusok *IMIT évkönyvek*-beli viszonylagos változatlansága ellenére is érdemes a „szituatív (magyar zsidó) etnicitás” fogalmának használhatóságát más forrásanyagon részletesebben is vizsgálni.⁴⁰

Az 1918–1920-as periódusról, a magyar közelmúlt akkoriban alighanem legmegosztóbb eseménysoráról Vészi (változatlan jelentőségét eleve inkább tagadó) utalásán túl alig találni említést az *IMIT évkönyvek* lapjain. Fürst Aladár egy helyütt röviden felidézte ugyan az 1919–1920-as „tragikus” korszakot, azonban konkrétabb országos politikai referenciák nélkül. Értelmezése szerint ugyanis e korszak jelen-

³⁸ Wertheimer Adolf elnöki megnyitója. *IMIT évkönyv*, 1935. 114.

³⁹ Vészi József: Vadász Lipót. *IMIT évkönyv*, 1935. 139. – Tisza István úgy szerepel itt, mint konzervatív látnok és hős, aki „elszánt heroizmussal” szembeszállott „a rombolásra kész balvéggzettel”. Uo. 118.

⁴⁰ E fogalom zsidó történetírásbeli használatára lásd Till VAN RAHDEN: *Jews and Other Germans. Civil Society, Religious Diversity, and Urban Politics in Breslau, 1860–1925*. Madison, University of Wisconsin Press, 2008. – A felvetést Brubakerre utalva Gidó Attila is megfogalmazza: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek*. Csíkszereda, Pro Print, 2009.

tősége leginkább abban állt, hogy utána felpetüszdült az „öntudatosabb” zsidó közélet.⁴¹ A Tanácsköztársaság kivételes említésére Löwinger Sámuel Blau Lajossal foglalkozó írását tudjuk idézni. Löwinger értékelése szerint „különösen súlyos volt a helyzet a kommunizmus alatt, mivel a Tanácsköztársaság elrendelte az Intézet (az Országos Rabbiképző Intézet – L. F.) feloszlását”.⁴²

Az ellenforradalomra is csak meglehetősen elvétve utalgatott egy-egy szerző. Ebből a szempontból Fényes Mór egy 1939-es írása, *A zsidóság erkölcstana* ment legtovább: e sok száz halálos (többségükben zsidó) áldozattal járó erőszakot is magában foglaló eseményeket Fényes nemcsak hogy legitimálni próbálta, de egyenesen a magyar zsidó politikai-történeti hagyományokba kívánta integrálni. Fényes három közösen végigharcolt és összekötő erejű zsidó és keresztény magyar történeti eseményre tett közvetlen utalást: a szabadságharcot, a világháborút és az ellenforradalmat említette ilyenként. Azért, hogy e szokatlan triász harmadik elemét elfogadtassa, leszögezte: „az ellenforradalom hősei között is jelentős arányban van képviselve a zsidóság”.⁴³ Miközben az *IMIT évkönyvek* korántsem nevezhető ellenzéki jellegű kiadványsorozatnak, Fényes szövege annyiban kivételes, hogy (a második zsidótörvény elfogadásának évében!) határozottan zsidó és egyúttal horthysta ellenforradalmiságot fejez ki.⁴⁴

Fényes, noha következetesen propagálta az együttműködést mint alapértéket, soraival szemlátomást aszinkronba került társaihoz képest, mivel a fennálló magyar rezsimet legitimálni próbáló megjegyzésén kívül a korról ekkoriban már szinte kizárólag kritikus hangok voltak olvashatóak az *IMIT évkönyvek* lapjain. Érthető módon ezek a hangok 1938, a zsidóellenes diszkrimináció katasztrófát előkészítő folyamatát megindító első zsidótörvény elfogadása után határozottan felerősödtek. Ez a felerősödés nem jelenthetett éles törést, mivel Grünwald például már némileg korábban, 1936-ban is drasztikus visszaesésként jellemezte a kor-

⁴¹ FÜRST Aladár: *A Múlt és Jövő* jubileumára. *IMIT évkönyv*, 1935. 216.

⁴² LÖWINGER Sámuel: Dr. Blau Lajos élete és irodalmi munkássága. *IMIT évkönyv*, 1936. 17. – Említhető még Winkler Ernő Venetianerről írott cikke, amely negatívan foglalkozik ezzel a kérdéssel. Winkler Venetianer tárgyalásakor említi, hogy a történetíró a háború után apologetikus történeti művet tett le az asztalra, amely megmutatja, hogy „nem találok egyetlen mozzanatot sem, mely a magyar zsidóknak hazaellenes, társadalomra káros törekvéseit bizonyítaná”, és „megtett a magyar zsidóság mindent, hogy ne szolgáltasson rá a polgári jognélküliség szegényére”. WINKLER Ernő: Venetianer Lajos. *IMIT évkönyv*, 1935. 236.

⁴³ FÉNYES Mór: *A zsidóság erkölcstana*. *IMIT évkönyv*, 1939. 38.

⁴⁴ A zsidók részvétele a Horthy-kor magyar elitcsoportjaiban, az együttélés módjai, határai és politikai legitimitációja izgalmas, ellentmondásos és mindmáig kevésbé feltárt témák.

társ fejleményeket. A „zsidóságnak teljes jogegyenlőség felé való haladásában katasztrofális visszaesést okoztak” a zsidó kalendárium szerinti 5696. év eseményei, „másfélszázados fejlődést szakítva meg kegyetlen módon” – írta.⁴⁵ Richtmann Mózes ugyanekkor szintén az idő kizökkentségének érzetét közvetítette. Ő a felvilágosító munka (első halálra paradox) népszerűtlenségét volt kénytelen konstatálni: „Csak kevesekben lobog annyira az igazság, a humanizmus szeretete, hogy szembeálljanak a sokféle érdeket takaró zsidógyűlölettel és a népszerűtlen felvilágosítás munkásaivá szegődjenek” – írta.⁴⁶ E furcsa fejleményt, a felvilágosultság csökkenését Richtmann ily módon nemcsak az antiszemitizmus terjedéséhez kötötte, hanem közvetlenül az igazság és a humanizmus szellemének hanyatlásához is.⁴⁷

Az *IMIT évkönyvek*ben először 1937-ben, a később első zsidótörvény néven ismertté vált diszkrimináció előkészítésére utaló jelek felerősödésekor találhatunk utalást a hazai antiszemitizmus hivatalos támogatására. Ekkor a Zsidó Múzeum igazgatósági jelentése említette meg: „Sajnos, felelős kormánytényezők szájából halljuk azt, hogy a magyar zsidóságnak gazdasági térfoglalása nem szolgált mindenképpen az egészséges fejlődés javára.”⁴⁸ Nem meglepő, hogy az első zsidótörvény elfogadásának hatására 1938-ra megváltoznak a jelenkor leírásai is, hiszen – mint Wertheimer fogalmazott – „a most elfogadott zsidótörvény és indokolása vérig sérti, megalázza, lelkiiségében mélyen megbántja a magyar zsidóság egyetemét”.⁴⁹

⁴⁵ GRÜNWARD Fülöp: Az elmúlt év története. 5696. *IMIT évkönyv*, 1936. 299. – Grünwald megállapítása szerint a Rajnától a Volgáig, az Északi-tengertől a Fekete-tengerig a „kivándorlás területe” húzódik, ahol hatmillió zsidó sorsa vált esendővé. (Uo. 307.) Grünwald egy évvel korábban, 1935-ben is átmeneti, fájdalmas korról ír, melynek terhe a leggyöngébb és a legvédtelenebb rétegekre, azaz (többek között) a zsidókra hárul.

⁴⁶ RICHTMANN Mózes: Mendelssohn Mózes mint a zsidóság védelmezője. *IMIT évkönyv*, 1936. 83. – Az ekkor napvilágot látó elnöki jelentés viszont a rasszizmust és az antiszemitizmust nem önálló jelenségként, hanem inkább mintegy járulékos bajként kezelte: „A világháború okozta katasztrofális földrengés utóhatásai sorába tartozik a zsidókérdés súlyosbodása.” (GRÜNWARD Fülöp: Az elmúlt év története. 5696. I. m. 327.) Egy évvel később Grünwald két tényezőt vet fel: egyrészt a túlzó nacionalizmust, amely könnyen fordul a zsidók ellen, másrészt azt a tényt, hogy gazdasági válság idején a „talaj” fogékonyabbá válik antiszemita gazdasági tévtanokra. (GRÜNWARD Fülöp: Az 5694. és 5695. év. I. m. 310.; 312.)

⁴⁷ Moses Mendelssohn utóélete kapcsán [aki „a mostani sötét éjszakában csillagként ragyog fölöttünk”) jegyzi meg Richtmann, hogy Mendelssohn nem láthatta előre azt, hogy „elhunytá után 150 évvel a humanizmus filozófiájának azért kell majd harcolnia, hogy az állam és a faji regiszter ne legyenek azonos fogalmak”. RICHTMANN Mózes: Mendelssohn. *IMIT évkönyv*, 1936. 99.

⁴⁸ Igazgatósági jelentés a múzeum 1936. évi működéséről. *IMIT évkönyv*, 1937. 331.

⁴⁹ Wertheimer Adolf elnöki megnyitója. *IMIT évkönyv*, 1938. 274. – Munkácsi Ernő a törvény elfogadása után közvetlenül úgy értékelt, hogy csaknem két évtizede készült a jogegyenlőség elleni „nagy regés”. Munkácsi szerint az antiszemita két fő vádpontja a zsidók öslakosságának elvitatásából és alkalmazko-

Haladásról és modern felvilágosultságról nem esik szó többé: a jelenkor Wertheimer szerint „visszatükrözi” és „méhében hordja” a fájó mozzanatok, amelyek a zsidóságot története során annyiszor töltötték el „bánattal és keserűséggel”. Az elnök felvetése szerint a zsidóságnak az őt szüntelenül és változatlanul negatívan érintő történettel úgy kellene szembenéznie, hogy az isteni gondviselésbe vetett bizalmát ne veszítse el, sőt akár a vértanúsors vállalására is el legyen szánva.⁵⁰ Az aktuális helyzet Kohlbach Bertalant már 1938-ban a zsidóságnak „legsúlyosabb korára”, a tizenharmadik–tizenhatodik századi időkre emlékeztette.⁵¹ Ehhez némileg hasonlóan Munkácsi Ernő, a Zsidó Múzeum elnöke két évvel később azt fejtette ki, hogy a jelenkor ugyan a tizenhatodik századhoz hasonlatos, de egyúttal „olyan időket élünk, amikor a jövőt illetően a részletekkel nem foglalkozhatunk”.⁵² Grünwald Fülöp ezzel szemben igen határozott volt. Elvárta, hogy a zsidó közösség „erősebb vallási, szellemi, erkölcsi kötelességgel” fűzze össze tagjait.⁵³ Ennek megvalósítását az aktuális helyzetből közvetlenül adódó prioritásnak tartotta.

Grünwald Fülöp ekkoriban megfogalmazott nézetei némileg részletesebb bemutatást is megérdemelnek. Megítélése szerint 1939-re „a zsidó kérdést súlyos világproblémává emelték a katasztrofális lökések”, ame-

dásuk nyilvánvaló jeleinek letagadásából állt. Az igazgatóság jelentése a múzeum 1937. évi működéséről. *IMIT évkönyv*, 1937. 292–293.

⁵⁰ Wertheimer Adolf elnöki megnyitója. *IMIT évkönyv*, 1938. 273.

⁵¹ KOHLBACH Bertalan: Dr. Weisz Miksáról. *IMIT évkönyv*, 1938. 303. – Löwinger szintén úgy ítél 1938-ban, hogy „a világtörténet válságos fejezetének szemtanúja a mi nemzedékünk”. (LÖWINGER Sámuel: A zsidó nép szerepe világtörténeti megvilágításban. *IMIT évkönyv*, 1938. 127.) – Grünwald szerint immár nyilvánvaló, hogy a zsidók eltávolításában, kivándorlásában látják ezek az országok a zsidókérdés megoldásának egyedüli útját. (GRÜNWARD Fülöp: Az elmúlt év története. 5698. *IMIT évkönyv*, 1938. 242.) A zsidók kiűzése a náci által bekebelezett Ausztriából pedig szavai szerint „középkori módon történt, modern jelszavak hangoztatásával”. (Uo. 249.)

⁵² Igazgatósági jelentés. *IMIT évkönyv*, 1940. 350. – Wertheimer Adolf ekkor már kifejezetten apokaliptikus időként utal a jelenre. Wertheimer Adolf elnöki megnyitója. *IMIT évkönyv*, 1940. 315.

⁵³ GRÜNWARD Fülöp: Az elmúlt év története. 5700. *IMIT évkönyv*, 1940. 300. – 1938-ban Grünwald a közeljövőről még viszonylag bizakodó hangon írt, reménykedve a feszültségek enyhülésében. Ekkori prognózisa szerint a zsidóság területi elhelyezkedése és sűrűségi eloszlása változni fog, és egészségesebb foglalkozásbeli tagozódás alakul majd ki. Grünwald beállítása szerint két párhuzamos folyamat zajlott: egyrészt új zsidó központ alakul ki a történeti hagyományoktól megszentelt földön, másrészt Európa nagy zsidó centrumainak erőszakkal történt feloszlása következtében még teljesebbé válik a zsidóság szétszórátása. Grünwald az eviani kormányközi találkozó értékelésekor is egyensúlyoz: elismeri, hogy igen mérsékelt eredményei miatt „sok remény hervadt el”, de megítélése szerint annyj jelentősége mégiscsak volt az értekezlet határozatainak, hogy „világproblémának ismerte el az emigrációt, a zsidókérdés pedig manapság sok országban emigrációs probléma”. GRÜNWARD Fülöp: Az elmúlt év története. 5698. I. m. 269.

lyeknek „rezgési középpontjai Közép-Európában vannak”.⁵⁴ A vérszen romló helyzetet azonban ekkor még ő is történeti analógiák által kísérelte meg értelmezni: „régmúlt századok korlátozásai lépnek ismét életbe” – írta.⁵⁵ Ugyanakkor túl is ment az analógiás gondolkozáson, mikor az állam céljaként a zsidóság hermetikus elkülönítését, az érintkezés teljes körű megszüntetését nevezte meg. Itt kénytelen volt jelezni, hogy e célkitűzés korábbi megfelelőjét hiába keresnénk.

Az egyik legfőbb problémát nem más jelentette számára, mint az, hogy a zsidóság láthatóan magára maradt. Nemzetközi tárgyalásokat kellene szervezni, alkalmas kivándorlási területet kijelölni és az időlegesen fellépő, de komoly költségek fedezésére nemzetközi alapot létrehozni – fejtette ki –, de mindezek megvalósítása érdekében szemlátomást csak egyes zsidók mutattak önmagában semmiképpen sem elégséges áldozatkészséget. Ettől függetlenül bízott benne, hogy „a kérdést meg lehet oldani”, de „csak akkor, ha valamennyi érdekelt kormány összefog, és nemzetközi úton igyekszik e bonyolult problémát rendezni”.⁵⁶ Grünwald bizakodása azonban a közeljövőbeli lehetséges változásokra irányult, aktuálisan (mint fentebb idéztem) kizárólag az erősebb kötelékű zsidó összefogás megszervezése tűnt értelmes cselekvési módnak számára.

Az aktivitásra sürgető grünwaldi sorok megjelenése ellenére az *IMIT évkönyvek*ben a második világháború évei során is a leíró jellegű megszólalások domináltak. A leírások eközben rendszeresen utaltak a zsidók csalódására. A zsidóellenes törvények sorozatos elfogadása emellett elhozta a liberális korszak végének konstatálását is. Az *IMIT évkönyvek* egyes szerzői megfogalmazták azt a tézist, hogy a zsidók váratlanul a történeti időn kívülre kerültek.⁵⁷ Sőt, idővel a kiszolgáltatottság szünni nem akaró élménye miatti rezignáció is megfogalmazódott.⁵⁸

⁵⁴ GRÜNWARD Fülöp: Az elmúlt év története. 5699. *IMIT évkönyv*, 1939. 262.

⁵⁵ Uo. 267.

⁵⁶ Uo. 297.

⁵⁷ Az időn kívülség érzésére példa Rubinyi Mózes Kisteleki Edéről és az 1920 utáni csendes, nyugalmas életéről írott szövege. Ennek során jegyzi meg Rubinyi, hogy Kisteleki „mint egy élő anakronizmus nem gyűlölködik”. (RUBINYI Mózes: Kisteleki Ede emlékezete. *IMIT évkönyv*, 1941. 261.) Sebestyén Károly Vészi Józsefről tartott emlékbeszédében is azt emeli ki, hogy „ez a világ többé nem volt az ő világa”. (Emlékbeszéd Vészi József felett. *IMIT évkönyv*, 1941. 52.) Sőt, „élete legvégén kénytelen volt elviselni a legnagyobb keserűséget: abban csalódott, amiben legjobban hitt”. (Uo. 55.) Trostler Stefan Zweig világának (az első világháborút közvetlenül követő) összeomlásáról ír az 1942-es évkönyvben. (TURÓCZI-TROSTLER József: Stefan Zweig [Szellem és forma]. *IMIT évkönyv*, 1942. 108.)

⁵⁸ Szellemi fejlemények vizsgálatára alapozott teljesen alternatív narratívát Vidor Pál fogalmaz meg: ő a kortárs folyamatot általánosságban az érzés és a vallási élmény felé tett lépéseként jellemzi. Szerinte ugyanis, amennyire kivehető, „a Schleiernacherrel megindult és Jehuda Halévível rokon irány egyre diadalm-

A háború éveiben a kor értelmezésére Ballagi Ernő tette az egyik legjelentősebb ajánlatot. Ballagi *Szabadelvűség és a magyar zsidóság* című áttekintő cikkében közvetlenül értekezett a nagy változásról, a liberális kor végéről. Szerinte a kortársak szeme láttára épp egy másfél évszázados korszak ért véget, amelyet sokan szeretnének fájdalommentesen eltemetni, és rendszerint „elfelejtik” dicsérni. Ballagi amellett érvelt, hogy amennyiben egy korszak valóban lezárult, a „visszatekintő jellegű szemlélet” és a kiegyensúlyozott értékelés válik tudósi kötelességgé.⁵⁹ Elismerte, hogy a nagyszabású változások korszakai a történelembölcseletet is megváltoztatják. Továbbá, amennyiben kedvezőtlenül hatnak egy csoportra, táplálják ennek érhető, de „improduktív” múltba menekülési kísérleteit is.⁶⁰ Fontos megemlítenem, hogy Ballagi a zsidók helyzetének változásait általános történeti trendekből és ezekkel ellentétes, mondhatni reakciós mozgásokból vélte megérthetőnek. Így írt: „Igazi, nagy változás a nemzet életében nem történhetik anélkül, hogy a zsidóság helyzetében ne látnók hatását, ha pedig ez a hatás elmarad, akkor ezt ellentétesen ható erőknek kell tulajdonítanunk.”⁶¹

A liberális korszakot lezáró és egyre súlyosbodó diszkriminációs lépések ellenére, melyek Ballagiban egy világtörténelmi korszak végének képzetét ébresztették fel, Heller Bernát 1941-ben is megfelelő bibliai analógiákat keresett és talált. A próféták, különösen Ámós vagy Jirmijáhu, ma is szólnak hozzánk, körülményeik „bámulatos rokonságot” mutatnak a korunkban tapasztalhatókkal – állította a háború harmadik évé-

sabban sugárik szét”. Ennek értelme pedig nem más, mint hogy a vallást elvezesse saját birodalmába „ahol szabadon tündökölnének sajátos értékének, a szentségnek, a numinózusnak a fényei”. VIDOR PÁL: A zsidó vallásfilozófia két főtípusa. *IMIT évkönyv*, 1942. 75.

⁵⁹ Ballagi konkrét célja a magyar történet olyan változatának elbeszélése, amely szerint a szabadelvűség és a nemzeti elv összhangban voltak. A szabadelvűség nála a nemzet erejének egyesítésére törekedett, és „mindvégig nemzeti talapzaton fejlődött, nemzeti célokat szolgált”. A bekövetkezett társadalmi átalakulás is „mindvégig egybeesett a nemzetiség védelmével”. (BALLAGI ERNŐ: *Szabadelvűség és magyar zsidóság*. *IMIT évkönyv*, 1941. 227.) – Mérei Gyula 1943-ban hasonló szellemben ír: „A liberális államférfiak zsidó asszimilációs terveik betetőzéseként törvénybe iktatták a zsidók egyenjogúsítását”, azaz ez esetben is a nemzeti szempont indokolta a jogkiterjesztést. (MÉREI GYULA: Wahrman Mór. *IMIT évkönyv*, 1943. 320.)

⁶⁰ Grünwald szerint is megtagadják „a szabadelvű kor hagyományait”, mivel „azok az idők a felekezeti statisztikát alig ismerték”. (GRÜNWARD FÜLÖP: Az elmúlt év története. 5697. *IMIT évkönyv*, 1937. 284.) A változás mértékét illusztrálja, hogy immár a zsidóság számát, gazdasági súlyát, a szellemi életben való szereplését számos országban sokallják. Kardos Albert azt fogalmazza meg 1939-ben a liberális korszakkal kapcsolatban, hogy azt „újabbban tulajdonképpen zsidó korszaknak” tartják. (KARDOS ALBERT: Magyar államférfiak házi zsidói. *IMIT évkönyv*, 1939. 106.)

⁶¹ BALLAGI ERNŐ: *Szabadelvűség*. I. m. 223.

nek kezdetén, a náci–szovjet háború kitörésének évében.⁶² Némiképp hasonlóan nyilvánult meg Hahn István, aki szerint a kor változásai speciális kötelezettségeket rónak a zsidókra, de újszerű tartalmak kifejlesztését és kifejezését semmi esetre sem írják elő. „Ma kettőzött kötelességünknek kell tudnunk, hogy az érzés, hit és történelem háromszoros szentségével megszentelt törvényeink igazságát hirdessük” – szögezte le Hahn.⁶³

Steiner Lenke ellenben nem a zsidó bibliai és vallási hagyomány változatlan aktualitására utalt, hanem az 1930-as évekbeli szövegekhez hasonlóan továbbra is kettős (zsidó szempontból külsőnek és belsőnek nevezhető) folyamatról értekezett: „Ma, mikor a zsidóság – nemcsak védekezésből, de önismeretének tudatos törekvésében is – számonveszi és számonkéri önmagától értékeit, ... jogos és időszerű a zsidóvallású magyar költők életművével foglalkozni.”⁶⁴ Steinernél a külvilág támadásai elleni védekezés és a belső zsidó erősödés ily módon 1942-ben is egy irányba, mégpedig a zsidó önelvűség fokozottabb önismeretet, öntudatosabb tájékozódást és helyreállított önbizalmat ígérő irányba mutatott.⁶⁵ Steiner ily módon a tragédia tudatbeli ellensúlyozásával kísérletezett. Ezen ellensúlyozás meggyőző ereje az IMIT szerzői körében feltehetően nem lehetett nagy. Feltételezésemet alátámasztja, hogy egy évvel később, 1943-ban fordult elő először, hogy egy szerző, név szerint Katona József (Hevesi Simonról írva) a „zsidótörvények korszaka” kifejezést használta.⁶⁶

⁶² HELLER Bernát: *Profétáink. IMIT évkönyv*, 1941. 9.

⁶³ HAHN István: *A törvény vallása. IMIT évkönyv*, 1943. 174.

⁶⁴ STEINER Lenke: Somlyó Zoltán. *IMIT évkönyv*, 1942. 115. – Roth Emil szerint a zsidó könyvek és sorsok történetének ismeretében „a mai zsidó íróknak van hová fordulniuk vigaszért. Meg kell tanulniok százszor egyedül lenni, százszor elesni és százszor újrakezdeni.” (Roth Emil: *Zsidó könyvek, zsidó sorsok. IMIT évkönyv*, 1938. 163.) Jelen- és kultúrkritikát is megfogalmaz: „ma a legtöbb zsidó írásnak nincs meg ez a küldetés- és szolgálatjellege”, és „napjainkban gyakran elkövetjük azt a hibát, hogy kenyeret adunk ugyan szegényeinknek, de könyvet, szellemet kevésbé”. (Uo. 173., 168.) Megfogalmazása szerint ismét a mélységek és tüzek felett járás nagy misztériumát kell kitanulni. A kiutat a könyvön keresztül lehet majd megtalálni: „a betű ereje mutatja majd meg az utat a zsidósághoz s azon keresztül újra a világhoz”. (Uo. 173.)

⁶⁵ Steiner állítása szerint az általános áttértékelési folyamat a zsidóság körül és a zsidóságon belül is megindult. Fel kell tenni a kérdést: „adott-e maradandót” a magyar zsidóság magának? (STEINER Lenke: Somlyó Zoltán. I. m. 112., 115.) Steiner szerint itt egyes, jellemzően vádak részeként emlegetett zsidó produktumok is érdemként szerepelhetnek majd: a kabaré, a sláger, a pesti utca népszerűsége. (Uo. 122.) E belső megújulásba vetett bizalmat többen megkérdőjelezték: a zsidó jelenkorról Friedman Dénes úgy nyilatkozott, hogy azt a hálátlanság, valamint az elvárható történeti öntudat és a jogos büszkeség hiánya jellemzi. Ezért van, hogy Graetzről sem a megfelelő kegyelettel emlékeztek meg. (FRIEDMAN Dénes: *A zsidó történetírás irányelvei. IMIT évkönyv*, 1930. 125–126.) Kohlbach Bertalan szerint is vannak hiányosságok. Többek között: „árván állunk saját hitfeleink, különösen az ifjúság előtt, akik olykor még zsinagógában sem voltak”. (KOLBACH Bertalan: *Tefillin és Tallith. IMIT évkönyv*, 1938. 176.)

⁶⁶ KATONA József: Hevesi Simon. *IMIT évkönyv*, 1943. 79.

A reménytelen kiszolgáltatottság érzése is épp ekkor nyerte első konkrét megfogalmazását: Szöllősi Zsigmond szerint ugyanis „vitába szállni a tényekkel reménytelen feladat akkor, mikor az események ereje az egész világot kiforgatja sarkaiból”.⁶⁷

Az elmúlt lapokon az *IMIT évkönyvek*-beli tanulmányok alapján kíséreltem meg ismertetni a Horthy-kort mint a magyar zsidó tudósok jelenét. Ezen empirikus kutatás konklúziójaként elmondható, hogy az *IMIT* tizenöt évkönyvében az aktuális helyzet értékelése és a korszak történeti értelmezése és elhelyezése tekintetében alapjában három (természetesen önmagukban is plurális jellegű) periódust különböztethetünk meg, amelyek mindegyike nagyjából öt évig tartott. A náci hatalomátvétel előtti évek jellemzéseit sokoldalúságuk, ambivalensségük határozta meg. Bár a külsődleges helyzet nehézségeire már akkor is többször rámutattak, emellett a zsidó öntudatosodás, az önmagára eszmélés határozottan pozitívként értékelt belső folyamatára is találtunk több utalást.⁶⁸ Továbbá egyes szerzők helyenként a világháború utáni kort is differenciáltabban, belső periódusokat megkülönböztetve próbálták bemutatni.

Az 1933-as náci hatalomátvétel szinte azonnal jelentős, minőségi és mennyiségi változást hozott. Néhány, a kurrens magyar rezsim legitimációs diskurzusát részben átvevő szöveg megjelentetése (ilyenek voltak Vészi József és Fényes Mór fejtegetései az 1935-ös és az 1939-es évkönyvben) ellenére a korkritikai nézetek e ponton túl egyértelműen domináltak, azaz már 1938 előttről többféle válságnarratívát olvashattunk. 1938 után különösen felerősödtek a kritikus, akárcsak a bizonytalanságot kifejező hangok. Eközben a történelem ciklikusságának felfogása, az analógiás gondolkodás is előtérbe kerül, mígnem eljutunk a liberális kor végének és a mintegy itt ragadt zsidók időn kívüliségének többek által kifejtett téziseihez, valamint a kiszolgáltatottak reménytelenségének 1943-as megfogalmazásáig.

III. Egykorú magyar zsidó riportok a nácizmusról

Mielőtt e kortárs riportok történetébe belekezdénék, fontos tisztázni, hogy az *IMIT évkönyvek* tizenöt kötetének összesen százkilencvenhét tanulmánya közül tizenkettő volt kifejezetten német tematikájú, a részben német tematikájú írások száma pedig ennél is jóval nagyobb. (A százkil-

⁶⁷ SZÖLLŐSI Zsigmond: Kóbor Tamás, az újságíró. *IMIT évkönyv*, 1943. 35.

⁶⁸ Az *IMIT évkönyvek* lapjain egyaránt hangot adtak a szabadelvű kor pozitív és negatív értékeléseinek.

lencvenhét írás között nem szerepelnek az éves riportok, se a szépirodalmi [prózai és lírai] művek.) Német tematikájú írások (egy kivétellel) mindig csak évi egy alkalommal jelentek meg. Közülük négyet a germanista, átfogó történeti panorámákat hatásos mikroértelmezésekkel erőszerezettel vegyítő Turóczi-Trostler József jegyezt (A zsidó–német irodalmi kapcsolatok kérdéséhez; Három klasszikus novella; Jakob Wassermann; Stefan Zweig: Szellem és forma), kettőt pedig az IMIT leg-hűségesebb szerzője, Heller Bernát (Zunz Lipót; Thomas Mann, az aggádistá). Kettejük között az utóbbi írás kapcsán kisebb (egyoldalú) polémia is kialakult, így Trostler Heller Thomas Mann József és testvérei című négyrészes regényének zsidó szempontú, az aggáda hatására fókuszáló megközelítését megtevesztőnek nevezte. Voltak további német tárgyú irodalomtörténeti munkák: Vér Andor szintén Zweigről szóló írása (A zsidóság örök útja Stefan Zweig Jeremiásában), valamint Szenes Erzi Else-Lasker Schüllerről szóló szövege. Fürst Aladár háromrészes, középiskolai panorámát nyújtó sorozatában legelső alkalommal, 1929-ben Németország zsidó középiskoláiról írt. Kortárs német zsidó cionista szellemi vezetőről egy alkalommal olvashatunk (Gedő Simon Martin Buber című írásáról van szó). Ezen túl Sebestyén Károly „A zsidóság története levelekben” című írása szintén német tematikájú, hiszen egy német nyelvű, 1935-ben Bécsben kiadott könyvet ismertetett: a Habsburg Monarchia csehországi területéről származó jogász és pacifista szerző, Franz Kobler (1882–1965) *Juden und Judentum in deutschen Briefen aus drei Jahrhunderten* című antológiáját. A részben német tematikájú írásokhoz tartoznak például az olyan magyar szerzőknél zsidó hatást kimutatni igyekvő tanulmányok, mint Pollák Miksa ötrészes *Madách Imre és a Biblia* című írása vagy Heller Bernát *Arany János viszonya a legendához és agádához* című tanulmánya, ugyanis e hatások egyik legfőbb konkrét médiumaként a német nyelven publikáló Ludwig August Frankl szerepel. A kontextualizálás céljából említendő továbbá, hogy az *IMIT évkönyvek* Horthy-korbeli köteteiben összesen csak néhány olyan megjegyzés található, amelyik a magyar és a német zsidók közötti hasonlóságokat és különbségeket próbálja számba venni, összehasonlító jelleggel.⁶⁹ Megítélésem szerint az évkönyvsorozat legjelentősebb német

⁶⁹ Fürst Aladár németországi középiskolákat látogatott meg, s kiemelte szerveztségüket. Közülük a frankfurti *Philanthropint* érezte a pesti zsidó gimnáziumhoz legközelebb állónak, noha jóval kisebb. (FÜRST Aladár: Németország zsidó középiskolái. I. m. 239.) Megemlítette, hogy a zsidó középiskolák ügye Németországban szinte kizárólag konzervatív ügy, melynek ily módon „célja kevésbé a világitó fény terjesztése, mint a meleg áhítat és vallásos meghittség hangulatának a megőrzése”. (Uo. 252.) Fürst „honi szemmel” a legfeltűnőbbnek azt nevezi, hogy a tanári testület a magyarországiakkal ellentétben csaknem minden

tárgyú írása Horvát Henriknek *A német zsidók szerepe a német kultúrában* címmel 1937-ben megjelent tanulmánya, amely emiatt némileg részletesebb tárgyalást érdemel.

Írása kezdetén Horvát a zsidó hozzájárulás két alaptípusát különböztette meg: a zsidók egyrészt a kereszténységen keresztül befolyásolták a németiség világnézeti alapjait, másrészt a német kultúrmunkához adtak munkatársakat. Az első típusnál zsidó hatásról éppoly jogos beszélni, mint megegyezésekről vagy közös örökségről, hiszen a kereszténység esetében lényegbevágó „erkölcsi azonosság” és a zsidóság több aspektusának követése egyaránt megfigyelhető – állította Horvát. A másik kérdést úgy egyszerűsítette le, hogy technikai kérdésekben, az egzakt tudományok terén minden népnél (legalábbis formális értelemben) azonos problémákról van szó, ezért itt nem lehet speciális német vizsgálati tárgyat konstruálni. A szépirodalom, a sajtó, a művészet egyaránt nemzetinek titulált témáin ellenben érdemesnek tartotta megvizsgálni, hogy „mit adtak a német zsidók a németiségnek, és hogy mennyire vált e hozzájárulásuk a német kultúra kiegészítő részévé”.⁷⁰

Horvát alaptézise szerint a német zsidók „kultúrmunkájának zöme a sajátágosan német nemzeti területen érvényesül”.⁷¹ Ezt igazolandó ket-tős célt tűzött ki: egyrészt a kimagasló egyéniségek példáján keresztül megkísérelte felfedni a zsidó „kultúrbefolyás mértékét”, másrészt érdemben kívánt szólni „a zsidó tömegeknek a német irodalomhoz való viszonyáról” is.⁷² Horvát a német–zsidó kultúrtörténetet akképpen beszélte el, hogy a zsidók a német kultúrába a filozófia jegyében léptek be, és már kezdetben, Moses Mendelssohn, a haszkálá, a zsidó felvilágosodás kimagasló jelentőségű egyénisége által is a „német nemzeti iroda-

középiszólóban kevert felekezetű. (Uo. 254.) Állítása szerint a konzervatív normához képest mindössze egy liberális kivétellel találkozott, ez éppen a *Philantropin*. Magyar–német összevetésre és a hazai aktivitási szint kritikájára az 1933-as elnöki jelentés is alkalmat kínált. (Wertheimer Adolf elnöki jelentése. *IMIT évkönyv*, 1933. 255.) A német zsidóság anyagi helyzete és lélekszáma a magyaréhoz hasonlóan nevezhető, ott mégis tízszeres mennyiségben jelentek meg tudományos folyóiratok, valamint a könyvkiadás kiterjedtsége is sokszoros. Beszélt továbbá olyan további, a magyar helyzetre szintén negatív fényt vető különbségekről, mint az, hogy Németországban a keresztény tudósok jóval nagyobb érdeklődést mutatnak a zsidó témák iránt, mint nálunk, a magyarul megjelenő zsidó irodalmi művek szinte nincsenek is stb.

⁷⁰ HORVÁT Henrik: *A német zsidók szerepe a német kultúrában*. *IMIT évkönyv*, 1937. 152.

⁷¹ Uo. 152.

⁷² Uo. 163. – A kimagasló egyéniségekre Ludwig Börne a példa, őt a tizenkilencedik századi párizsi német emigránsok vezetőjeként, jellemes hazafiként, a szabadság fanatikusaként említi. (Uo. 157.) A legfőképpen költeményeiről ismert Heinrich Heine, a racionális romantikus, az érzelgősen önironikus szerző pedig képes volt a „nép szívéből fakadó” lírizmus felszívására és a modern érzések és gondolatok befogadására – írta Horvát. (Uo. 158.)

lom” megteremtése érdekében „harcoltak”. Ennek leszögezése után Horvát külön kiemelte a német zsidó nők, név szerint Rahel Levin Varhagen, Henriette Herz és Dorothea Veit-Mendelssohn társadalmi gócpontok létrehozására irányuló tevékenységét, a salonok működtetésében játszott kiemelkedően fontos szerepét. Megállapította továbbá, hogy a német kultúra recepciója és népszerűsítése terén a zsidók teljesítménye ugyanannyira vitathatatlan, mint amennyire jelentős volt.⁷³

Horvát mindezek számbavétele után jutott el az igazán ellentmondásos kérdéshez: bizonyos szintig megalapozott, bár elsősorban alighanem szubverzívnek szánt állítása szerint „a hivatalos antiszemitizmus is elismeri a maga módján a zsidóságnak erős érdeklődését a német irodalom iránt”.⁷⁴ Megalapozottan szubverzívnek, mégis határozottan pontatlannak érzem e kijelentést, hiszen a hivatalos kortárs, a náci antiszemitizmus semmiképpen sem szándékozott elismerni ezen érdeklődést, sokkal inkább az irodalmi kánonok elvetendőségének rasszista megalapozásául használta a „zsidós” vagy az „elzsidósodott” kifejezést. Célja az volt, hogy a lelkes és szorgalmas olvasásban megtestesülő zsidó szerepvállalás tényére tett utalásokkal egész területeket stigmatizáljon és kiiktasson.⁷⁵

Konklúziója során Horvát határozottan vitatta azt a megközelítésmódot, amelynek értelmében a német zsidóság érdemeit hatalmas csúcsteljesítményekben kellene keresnünk. Diskurzusának ambivalenciája is ekkor domborodik ki igazán, mivel egyrészt megállapította, hogy a német zsidó kultúrahordozók „a nem zsidókkal egy sorban haladtak, mint egyenrangú és egyenlő érdemű munkásai az egyetemes német kultúrának”.⁷⁶ Ugyanakkor az általa felsorolt tények a zsidók kultúrmunkájának „fontosságát”, aránylag nagy részvételét is hivatottak voltak bizonyítani.⁷⁷

⁷³ Például említette Varhagennek a Goethe-kultuszban játszott szerepét, mondván: „Íme a német zsidóság munkája a legnagyobb német géniusz megértetése és befogadása érdekében.” (Uo. 156.) A zsidók német irodalmi recepcióban játszott szerepének tárgyalása során Horvát ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy mivel a zsidóság a német lakosság mindössze egy százalékát alkotta, önmagában igazán népszerűvé senkit sem tehetett. Ennek ellenére a zsidók feltűnően nagy hányadát adták a német olvasóközönségnek. Ily módon ösztönző szerepük (például Theodor Fontane vagy Thomas Mann munkásságának támogatásakor) igen jelentős lehetett.

⁷⁴ Uo. 165.

⁷⁵ Horvát megpróbált a mindenáron való megkülönböztetés és mániás megbélyegzési és elkülönítési vágy ellen érvelni. Kijelentette például, hogy „a német zsidók nagy tömege nem ismerhető fel a nyelvén”, olyannyira, hogy „hazájuknak hamisítatlan nyelvjárását beszélük”, és legfeljebb egyes kifejezések használata folytán lehetnének beazonosíthatók. (Uo. 166.)

⁷⁶ Uo. 167.

⁷⁷ Uo. 167–168.

Így józan (és több szempontból máig precíznek ható) polémiaja egyszerre próbált szólni zsidó hozzájárulásokról és érdemeikről, valamint teljes egyenlőségről és a különbségek lényegi hiányáról. E védekező diskurzusnak az egyik negatív jellemzője, hogy a zsidó sspecifikumokról expliciten nem szól. Horvát szövegének ambivalenciája pedig éppen abból fakad, hogy mégis írt jelentős és sajátos zsidó szerepekről és elismerésre méltó kollektív teljesítményekről.

Immár fő témánkra, a német történelem *IMIT évkönyvek*-beli, kortárs magyar zsidó bemutatásaira térve, az aktuális német eseményeket már Horvát 1937-es tanulmányánál jóval hamarabb tárgyalták. A gazdasági világválság kezdete után nem sokkal megjelent 1930-as Edelstein-riportban már határozottan veszélyesnek tűnő fejleményekről olvashatunk. Edelstein Bertalan elég részletesen és meglehetősen mélyen foglalkozott az alakulóban lévő, forrongó és ijesztő németországi politikai folyamatokkal. Részletes ismereteiről tanúbizonyságot téve jelentette, hogy az akkor még sebes népszerűvé válása folyamatának elején áll „Hitler-párt elhatározza, hogy agitációját addig folytatja, míg a zsidó kérdés megoldást nyer”.⁷⁸ Edelstein 1931-ben még részletesebben kitért a nácikra, amikor is kénytelen volt afelett merengeni, hogy a német józanság korábban domináns képe a nácik tevékenysége és népszerűsége folytán igencsak megrendült.⁷⁹

Megjegyzendő, hogy az *IMIT évkönyvek* lapjain az antiszemitizmus problémája egyértelműen a fasiszmus kérdésének jelentősége fölé nőtt. Magyarország 1927 utáni fontos szövetségese, a fasiszta Olaszország megítélése nem volt különösebben negatív. Edelstein ugyanis akkor még többek között a következőket írta: „A fasiszta párt távol áll minden zsidóellenes felfogástól, hiszen 120 alapítója közt egész sor zsidó is volt.”⁸⁰ Sőt, kifejezetten úgy gondolta, hogy a zsidóság megerősödése és egysé-

⁷⁸ EDELSTEIN Bertalan: Az 5689-ik év. I. m. 293.

⁷⁹ Így ír: „Hugenberg, a nemzeti párt vezére, de még inkább Hitler, az alacsonyabb néprétegek legalantasabb szervezőire számító nemzeti szocialista párt vezetője, az éretlen és felelőtlenebb néposztályok felizgatásával, gaztettekre való uszításával megrendítette a német nép józanságába vetett bizalmat.” (EDELSTEIN Bertalan: Az 5690. év. *IMIT évkönyv*, 1931. 300.) 1932-ben Edelstein kifejezetten elítélő és érezhetően gúnyos megjegyzésekkel illette a németeket. Már akkor imázsuk radikális megváltozásáról, vezető antiszemita hatalommá válásukról érkezett: az amerikai Hitler-sejtek kialakulását nemcsak kellemetlen újdonságnak nevezte, de megjegyezte, hogy e jelenség „az azelőtt irigyelt német kultúrának” „legújabb vívmánya”. (EDELSTEIN Bertalan: Az 5691. év. *IMIT évkönyv*, 1932. 288.) Elzász kapcsán pedig megemlítette, hogy még bizonyos tekintetben német, mivel ott „egy zsidó sírkertet vandál módon feldúltak”. (Uo. 290.) A romló lengyelországi helyzetet már két évvel korábban úgy jellemezte, hogy „már zsinagógákat is támadnak és szentségte-lenítenek meg, mintha csak a művelt Németországban volnának!” (EDELSTEIN Bertalan: Az 5689. év. I. m. 284.)

⁸⁰ EDELSTEIN Bertalan: Az 5692. és 5693. év. I. m. 225.

gesülése várható Mussolini „szabályozott”, jogokat és kötelességeket törvénybe iktató országálása idején.⁸¹

A német helyzetről ellenben már közvetlenül a náci hatalomátvétel előtt is azt olvashatjuk, hogy az országot „elborítással fenyegeti a népindulat, a szenvedélyek kitorése”.⁸² Edelstein értelmezése szerint: „Be nem vallott polgárháború dúl benne, de egy ponton több párt is találkozik: a zsidók elleni gyűlöletben.”⁸³ Riportja során tudatta továbbá, hogy a legnagyobb megdöbbenést és félelmet egyértelműen a „Hitler-párt” kelti. Elfogadottsága növekedésének legfőbb oka a kétségbeesés – következképpen meggyőződése, hogy a náciizmus terjedését is csak a „gazdasági javulás” lenne képes megállítani.⁸⁴ Edelstein a náci, „árja” faji alapú zsidóelleneségen elsősorban ironizált, abszurditását kívánta kipellengérezni: „Elég csodálatos dolog, hogy a faji erejére és tehetségére oly büszke germán a 600 000 zsidóban talált volna sírásójára” – írta például.⁸⁵

A korábbi németséggel szembeni kontraszt érzékeltetésére 1933-ban felhasználta Wolfgang Menzel híres formuláját: „a költők és tudósok népére nem ismerünk többé rá”, mióta „megindult az erőszaknak, az egyéni szabadság elnyomásának, a megfélemlítésnek terrorja, egyúttal a legféktelenebb zsidógyűlöletnek uralma”.⁸⁶ Sőt, Edelstein már akkor megpróbálta felhívni a figyelmet arra, milyen gyakran hangoztatják a náciak, hogy „a 3. birodalom ki fogja éheztetni, vagy agyonlöveti majd a zsidókat”.⁸⁷ Ez az 1933-as figyelmeztetés megfogalmazásakor egyesek számára bizonyára túlereagálásnak tűnt, retrospektíven viszont erőteljesen alátámasztja azt a tényt, hogy a náciak sosem titkolták különösbbe: zsidóellenes céljaikat kizárólag népirtás által valósíthatják meg.⁸⁸

⁸¹ EDELSTEIN Bertalan: Az 5691. év. I. m. 291. – 1935-ben (ekkor már Grünwaldtól) is azt olvashatjuk, hogy a nemzeti kisebbségek sorában sem talál a zsidóság megértésre, olyannyira, hogy „a fasiszták nemzetközi összejövetele (a kisebbségvédőknél – L. F.) elítélőbb módon nyilatkozott a német zsidók jogfosztásáról”. (GRÜNWARD Fülöp: Az 5694. és 5695. év. I. m. 298.) A „Duce” az 1930-as évek közepén még úgy került bemutatásra, mint aki „elítél minden antiszemitizmust”. (Uo. 311.) Sőt, 1936-ban azt olvassuk, hogy a zsidóság „magáévá tette a fasizmus célkitűzéseit”, és az olasz és a zsidó ideálok a Duce szerint is teljesen egymásba olvadtak. (GRÜNWARD Fülöp: Az elmúlt év története. 5696. I. m. 315.)

⁸² EDELSTEIN Bertalan: Az 5691. év. I. m. 292.

⁸³ Uo. 292.

⁸⁴ Uo. 293.

⁸⁵ Uo. 292.

⁸⁶ EDELSTEIN Bertalan: Az 5692. és 5693. év *IMIT évkönyv*, 1933. 215., 211.

⁸⁷ Uo. 212.

⁸⁸ Az azonnali reakció további jele, hogy a náciizmus nemzetközi veszélyességének tudata is megváltoztat néhány perspektívát, például Ausztria kapcsán ekkor már azt emeli ki Edelstein, hogy „csodálatraméltó erőfeszítést tesz önállóságának és szellemi függetlenségének megóvására”. (Uo. 223.) Nem meglepő,

A németek rettenetes transzformációjának problémáján túl (amely a „művelt nép elvadásának borzalma” közismert sémájának többszöri *IMIT évkönyvek*-beli felvetéséhez vezetett) különösen sok szó esett akkoriban Goebbelsről és a náci propagandáról. A náci brutális módon kiharcolt sikerei egyben a történeti idő problémáját is felvetették, Edelstein szerint ugyanis, a technika „legújabb vívmányának segítségével” a náci éppen a „legősdibb vádakat” tudták világgá harsogni, és ily módon meg tudták félemlíteni nemcsak a zsidóságot, hanem mindazon emberies lelkeket is, akik „még hittek az emberiségnek bár lassú, de fokozatos emelkedésében”.⁸⁹ A modern technikai fejlődés perverz módon Goebbels hatékonyságát is képes megnövelni – ismerte fel Edelstein a náci hatalomra jutásának évében a súlyos problémát. Azóta is feloldatlannak látszó ellentmondás, hogy az eszközök ereje elhalad a célkitűzések és az erkölcsök fejlődése mellett, ebből a konstellációból pedig egyre monumentálisabb tragédiák származhatnak.

Amikor az 1930-as évek közepén, Edelstein elhalálása után, Grünwald Fülöp átvette a riportírás feladatát, már legelső szövegét az egyre lehangolóbb német helyzet ismertetésével kezdte. Azt volt kénytelen konstatálni, hogy a „győzedelmes nemzeti szocialista forradalom a belső berendezkedés munkáját folytatta”.⁹⁰ A Harmadik Birodalom a fajilag meghatározott német népre alapozza kirekesztő politikáját, ezért a nem árja honosokat közjogilag sebesen másodrendű polgárokká alacsonyították, jelentette. Hangsúlyozta továbbá azt is, hogy ez a kirekesztő politika az új rezsim hivatalnoki gyakorlatában éppúgy érvényesül, mint a bírói döntésekben. A nürnbergi törvények hatályba lépésének évében, de még azok

hogy az aktuális, 1933. június 29-én született igazgatósági jelentés is kiemeli: „A zsidóság történetének legfontosabb eseménye az a tragikus változás, amely a német zsidóság helyzetében beállott.” (Igazgatóság jelentés. 1933. június 29. 309.) A jelentés külön hangsúlyozza, hogy „a német zsidóság életéréjének elpusztításával veszély fenyegeti a zsidó tudományt is”, ami a fájdalom és együttérzésen túl fokozott feladatokat ró a magyar zsidó tudósokra, akik „területileg és kultúrában közel állunk a német zsidósághoz”. (Uo. 309–310. Kiemelés az eredetiben.)

⁸⁹ Mint sokaknak, Edelsteinnek is sajátos problémát jelentett, hogy „műveltnek vélt országban kerekedett felül mindjobban a népszennvedély s az elvakultság, a faji gyűlölség és az ártó hajlam”. (Az 5692. és 5693. év. I. m. 211.) Később Grünwald is felpanaszolta, hogy a történelem korábban elfogadott teleológiája többé nem alkalmazható, mivel (mint fentebb is idéztük) „a zsidóságnak teljes jogegyenlőség felé való haladásában katasztrofális visszaesést okoztak” a kortárs események, „másfélszázados fejlődést szakítva meg kegyetlen módon”. (Az elmúlt év története. 5696. I. m. 299.) Ráadásul e drasztikus fordulat megmagyarázhatatlansághoz az is hozzájárul, hogy mindez Európa szívében történik, ahol „oly korán jelentek meg őseink”, „amelynek nyelvéből fejlődött a zsargon”, és „amelynek kultúráját teljesen magunkévá tettük”. (Uo. 299.)

⁹⁰ GRÜNWARD Fülöp: Az 5694. és 5695. év. I. m. 292.

elfogadása előtt, úgy értelmezte a német helyzetet, hogy a zsidóság átfogó kizárása kezdődött meg, „újfajta gettó” kialakítása van folyamatban.⁹¹

Kifejtette, hogy a drasztikus németországi fordulat „mélyen, egész valójában” megrendítette a német zsidóságot, bár véleménye szerint a kezdeti „kétségbeesésből már felocsúdtak” tagjai. A „német népiség közösségéből kirekesztve, a zsidó közösség tagjának érzik magukat”.⁹² Saját kultúrájuk ápolásába és gondozásába kezdtek. Sőt, azt is kiemelte, hogy a szellemi elkülönülés következtében „soha annyi olvasója zsidó lapoknak nem volt Németországban”, mint közvetlenül 1933 után.⁹³ Állítása szerint hasonló tendenciák voltak megfigyelhetők egy sor további területen, mint például a kultúregyesületek, a sport, a héber nyelv, a zsidó előadások és a vallásgyakorlás terén. Eközben nem mulasztotta el jelezni, hogy felgyorsult az ifjúság kikényszerített átképzésének folyamata is. A chalucnevelés kezd általánossá válni, folyik a tömeges emigráció sebes előkészítése – írta.⁹⁴

A következő évben immár jogfosztásról, a nürnbergi törvények 1935. szeptemberi elfogadásáról, a zsidóság fokozatos kiszorításáról és nagyfokú gazdasági romlásról volt kénytelen beszámolni.⁹⁵ Mindezek felsorolása mellett „az emberi méltóságban való megaláztatást” nevezte a legfájóbbnak.⁹⁶ 1938-ban viszont már első adatként olvashatjuk a náci államról, hogy „a zsidó vagyon elkobzásának egész rendszerét építi ki”.⁹⁷

⁹¹ Uo. 293.

⁹² Uo. 293.

⁹³ Uo. 296. – A viszonylag csendes 1937-es évből annyiról értesülünk, hogy a német zsidóság „a változó viszonyoknak megfelelően tovább építi a maga szervezeteit”, és hogy a zsidó kultúra kizárólagos szolgálatára náci utasítás kötelezi a német zsidókat. (GRÜNWALD Fülöp: Az elmúlt év története. 5697. l. m. 291.)

⁹⁴ GRÜNWALD Fülöp: Az 5694. és 5695. év. l. m. 296. – A következő tízéves periódusban mintegy kétszáz ezer kivándorlóval számolt a német zsidóság – tudhatjuk meg Grünwald ezen első, 1935-ös riportjából. 1937-ben már arra a következtetésre jut, hogy aki csak teheti, kivándorol. „Szomorú pusztulása ez a németiségére oly büszke zsidóságnak” – jelenti ki Grünwald. (Az elmúlt év története. 5697. l. m. 292.)

⁹⁵ A zsidó vagyon sorsáról átfogó jelleggel lásd Martin DEAN: *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

⁹⁶ GRÜNWALD Fülöp: Az elmúlt év története. 5696. l. m. 302. – A fasiszta Olaszországgal kapcsolatos diskurzusban ekkoriban áll be némi (bár, mint mindjárt látni fogjuk, nem végleges) változás: bár a zsidó egyenjogúság egyelőre intakt volt, Olaszországnak „a külpolitikai ellentét Nagy-Britanniával elég volt arra, hogy megindítsa a támadást a cionizmus, illetőleg a zsidóság ellen”, illetve az arabok és az iszlám pártfogójával szegődjön. (GRÜNWALD Fülöp: Az elmúlt év története. 5697. l. m. 293–294.) Ugyanakkor egy év múlva valószínűleg megnyugtató hangzik el, hogy az olaszországi antiszemitizmus „nem az olasz zsidók ellen irányul, hanem a nemzetközi zsidóság ellen, amely az antifasiszta mozgalom élén áll”. (GRÜNWALD Fülöp: Az elmúlt év története. 5698. l. m. 261.) – Ne feledjük, hogy Mussolini nemcsak Magyarország szövétségese, de eredetileg az Anschluss legvehemensebb ellenzője is volt, aminek bekövetkezése a magyar zsidóság számára vérszesen közel hozta volna a barna veszedelmet.

⁹⁷ GRÜNWALD Fülöp: Az elmúlt év története. 5698. l. m. 243.

Grünwald ezután tudósított egy még lényegesebbnek hangzó nemzeti-szocialista törekvésről is, amely a zsidók és nem zsidók közti társadalmi érintkezés teljes megszakítását és beszüntetését célozta.⁹⁸ Grünwald már a *Kristallnacht* bekövetkezése előtt hangsúlyozta, hogy céljaik elérésére a náci bármilyen eszközt, megfélemlítést, sőt akár nyílt színi terrort is megengedhetőnek tartanak. Értelmezése szerint a náci Németországban megkezdődött a zsidó közösség felszámolása. Álláspontját azzal támasztotta alá, hogy a fiataloknak körülbelül a fele mindössze öt év alatt kénytelen lesz kivándorolni, és Berlinben immár ötször akkora az elhalálozások száma, mint a születéseké.⁹⁹

Az eleve radikális, de nehezen felfogható módon folyamatosan egyre tovább radikalizálódó náci politika értelmezésére Grünwald érdekesítő elmélettel állt elő: boncolgatni kezdte a gyűlölet találékonyt jellegét. Kifejezetten a negatív folyamat önerősítő jellegét állította értelmezésének középpontjába, többek között kifejtve: „Gyűlöljük azt, akit bántottunk. Mennél inkább bántjuk a zsidóságot, annál inkább kell a gyűlöletet szítani, okát kell adni a bánásmódnak.”¹⁰⁰ Abból a szempontból nem csalt az előérzete, hogy az addigiak csak a kezdetét jelentették valami sokkal súlyosabbnak, bár a Németországon kívüli zsidóságért akkor még nem fejezte ki aggodalmát: „Minden belső ellentét és külső háború végzetessé válhat az egész német zsidó közösségre” – figyelmeztetett a háború kitörésének előestéjén.¹⁰¹ Eközben az európai országokban egyre élesebben és sikerebben fellépő antiszemitizmust Grünwald egyértelműen német hatásnak tulajdonította. Példának okáért a gazdasági bojkottra tett lengyel felhívásokat, illetve az árjaparagrafus ottani követelését is így minősítette.¹⁰²

⁹⁸ Uo. 244.

⁹⁹ Uo. 246. – 1939-ben „a kivándorlás és kihalás gyorsuló meneté”-ről számolt be és mintegy ráadásként hoztátette, hogy ez sem elégíti ki a totális államot. (Az elmúlt év története. 5699. I. m. 263.) „A végső cél továbbra is: az utolsó zsidót is eltávolítani a birodalom területéről” – írta. (Uo. 279.) Bár a fokozatosan életbe léptetett korlátozó intézkedések érhető módon mélyen sértették a zsidóságot, Grünwald a közeljövő eseményeit ismerve igencsak kétségbeesítő módon a zsidóság „csodálatraméltó fegyelmettség”-éről ír. (Uo. 268.)

¹⁰⁰ GRÜNWALD Fülöp: Az elmúlt év története. 5698. I. m. 244. – Később a radikalizálódás (igaz, más meghatározással) történeti álláspontok központi jelentőségű tézise lett: lásd elsősorban Hans Mommsennek ebben a kérdésben kifejtett nézeteit, aki a radikalizálódást egyben a náci önmegsemmisítés kulcsának is tartotta. (Hans MOMMSEN: Der Nationalsozialismus: Kumulative Radikalisierung und Selbsterstörung des Regimes. In: *Meyers Enzyklopädisches Lexikon*. Mannheim–Wien–Zürich Bibliographisches Institut, 1976. Bd. 16. 785–790.)

¹⁰¹ GRÜNWALD Fülöp: Az elmúlt év története. 5699. I. m. 268. A saját kiemelésem.

¹⁰² E németellenes vonal történeti tanulmányokban is tükröződik. Guttman Henrik például az *Adalékok a magyar zsidók történetéhez a tizenhatodik században* című írásában leszögezi: „Az osztrák, illetőleg

A *Kristallnacht* után jelentős változások történtek a zsidóság belső viszonyaiban is. A németországi zsidó kultúra 1933 után még egy ideig üzemelő intézményeit kevés kivételtől eltekintve megszüntették. A drámaian átalakuló helyzetet Grünwald így értékelte: „A zsidóság művelődéstörténetének egy korszaka zárult le, a német-zsidó kultúra korszaka, amint letűntek az idők mélyébe a hellén-zsidó, arab-spanyol-zsidó művelődés századai. Az utókor méltányolni fogja a német-zsidó együttműködés és kölcsönhatás eredményeit: a filozófiában, a tudományok legkülönbözőbb ágaiban, a költészetben és a művészetben.”¹⁰³ A történelmi távlat felvillantása ily módon pozitív jövőképet sugallt még az 1930-as évek legvégén is. A brutális hirtelenséggel, példátlan tudatossággal és kegyetlenséggel szétrombolt németországi zsidó közösség korszakos jelentőségű tevékenységének későbbi igazságos megítélése és méltánylása sejlett ki Grünwald soraiból, reményt nyújtva a kétségbeesés elhatalmasodásával folytatott, ugyancsak sziszifuszinak bizonyuló küzdelem során.

1940-ben, a háború kitörése után Grünwald ismét meglehetősen komoly terjedelemben publikált az aktuális fejleményekről, külön részletezve a lengyel területeken folyó zsidóellenes műveleteket. „Harctér lett ismét a világ legsűrűbb zsidólakta földje: *Lengyelország*” – adta meg riportja alaphangját.¹⁰⁴ Említette a zsidók teljes kiszorítását a nácik által bekebelezett területekről, a lengyel néptől való erőszakos elválasztásukat, akárcsak az időközben (és jelzése szerint időlegesen) abbamaradt deportálásokat, amelyek Lublin vidékére irányultak.¹⁰⁵ A zsidó halottak számát negyedmillióra becsülte.¹⁰⁶ Az írás elkészítésének pontos dá-

német befolyás rovására írandó az is, hogy a bányavárosokból oly gyakran kitiltották a zsidókat.” (*IMIT évkönyv*, 1939. 165.) Még érdekesebb jele ennek a felfogásnak, amikor 1943-ban Löwinger Sámuel azt bizonygatja, hogy Guttman Mihály 1927-ben németül jelentette meg *Das Judentum und seine Umwelt* című művét, „már csak azért is, mert ezen a nyelven jelent meg a legtöbb ellenkező megítélést képviselő könyv is”. (Hagyományos. *IMIT évkönyv*, 1943. 58.) Az utalás második fele önmagában nem feltétlenül hamis, az 1927-es döntés magyarázatoként azonban korántsem cseng hitelesen. (1933-ban még az IMIT, pontosabban Wertheimer Adolf is dicséri a nem zsidó németek zsidó tárgyak iránti érdeklődését, melynek nem találja meg párhuzamos magyar jelenségét.) Ide tartozik azonban az is, hogy Grünwald Bécs magas műveltségű zsidóságának pusztulása kapcsán arra emlékezik, hogy ez a közösség „a német kultúrának oly rajongó híve és buzgó terjesztője volt”. (GRÜNWARD Fülöp: Az elmúlt év története. 5698. l. m. 252.) 1939-ben is úgy ír a bécsi zsidóságról, hogy az a császárváros „rajongója és szerelmese” volt. (Az elmúlt év története. 5699. l. m. 271.)

¹⁰³ Uo. 270.

¹⁰⁴ GRÜNWARD Fülöp: Az elmúlt év története. 5700. l. m. 290. Kiemelés az eredetiben.

¹⁰⁵ Uo. 294–295.

¹⁰⁶ Uo. 291. – Szó szerint ezt írta: „egy negyedmillióra becsülik a háborús hetekben elpusztult zsidó lakosság számát”.

tumát sajnos nem ismerjük, így a közölt számadat pontosságát képtelenség megítélni, de mint hamarosan ki fog tűnni, a szerzőnek a háború menetéről igen részletes ismeretei voltak.

A nürnbergi fajvédelmi törvény mintájára megszületett, sőt azt bizonyos pontokon még túl is licitáló törvény budapesti elfogadásának évében, 1941-ben Grünwald továbbra is részletesen és nyíltan publikálhatta a világháborús eseményekről, anélkül hogy a magyar fejleményeknek különösebb figyelmet szentelt volna. Általánosságban azt kívánta tudatni: „A küzdelem Európa újárendezéséért folyik. A zsidókérdés elintézése e rendezés egyik legfőbb feladataként szerepel.”¹⁰⁷ Sokadszorra szögezte le, hogy az új Németország célja a „zsidómentesség”, de ehhez immáron kénytelen volt hozzátenni, hogy magában a birodalomban a zsidóság nem több „quantité négligeable”-nál – bár szavai szerint „kihalásukat” továbbra is „siettetik”.¹⁰⁸ Jelentős változás, hogy immár azt is hangsúlyozta, hogy a náci politika célkitűzése a Harmadik Birodalom által megszállt területekre éppúgy vonatkozik, mint a szövetséges államokra. A német szövetségesekre vonatkozó kijelentése pedig azért nyert különleges értelmet (megítélésem szerint ez önmagában is bizonyítja Grünwald bátor közlékenységét), hogy később hozzáfűzte: „A tengelyhatalmakkal a legszorosabb szövetségben folytatja politikáját Magyarország, elsőnek csatlakozva a háromhatalmi egyezményhez.”¹⁰⁹

Grünwald explicite írt a Bécsből februárban újrainduló, a korábban megkímélt negyvenötezer személyt érintő deportálásokról. („Februárban ismét megindultak az előbbi évben abbamaradt, Lublin vidékére irányuló zsidószállítmányok.”)¹¹⁰ A közelmúltban felállított gettóknak uralkodó körülmények elviselhetetlenségére röviden, de a lényegyet megragadóan utalt. A lengyel főkormányzóság területén fekvő Varsó gettójának lakosságát nagyságrendileg mindenképpen helyesen félmillióra becsülte.¹¹¹ Röviden megemlítette, hogy a lódzi apró területen fekvő gettóban százezer zsidót zsúfoltak össze. Szólt továbbra a sok zsidó áldozattal járó „borzalmas vérfürdőkről”, amelyeket a Vasgárda lázadásával és leverésével párhuzamosan, 1941 januárjában rendeztek Romániában.¹¹² Eközben Szlovákiában Grünwald szerint ismét életbe léptették az „összes

¹⁰⁷ GRÜNWARD Fülöp: Az elmúlt év története. 5701. *IMIT évkönyv*, 1941. 300.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Uo. 308. – Ennek a következménye nem más, mint hogy a zsidóknak külön jogrend alá helyezése „teljessé vált”. (GRÜNWARD Fülöp: Az elmúlt év története. 5700. l. m. 296.)

¹¹⁰ GRÜNWARD Fülöp: Az elmúlt év története. 5701. l. m. 302.

¹¹¹ Uo. 303–304. – Előbbi városra „Litzmannstadt (Lódz)”-ként utalt.

¹¹² Uo. 314.

középkori” korlátozást – igaz, a középkorban egyáltalán nem ismert munkatáborok felállításával egyidejűleg.¹¹³ 1941-ben a történeti tudás alkalmazása, pontosabban az analógiás gondolkodás csak mérsékelten bizonyulhatott hasznosnak.

Grünwald 1942-ben, utolsó publikált beszámolójában, egyértelműen utalt a helyzet drámai voltára. Bár „sokféle ürüggyel támadták a galut zsidóságát közel kétezer esztendő hontalanságában, de legszörnyűbb az a vád, amellyel most a történelem ítélőszéke elé állítják: a nemzetközi zsidóság idézte fel a háborút, ezért súlyosan kell lakolnia” – írta.¹¹⁴ Ezzel nem mást jelzett, mint hogy a történeti analógiák alkalmatlanok a jelen értelmezésére. Ennek ellenére használta az ugyancsak félrevezető „a történelem ítélőszéke” kifejezést. Ez meglehetősen furcsán hangzott az adott szövegkörnyezetben, mivel aligha lehet összeegyeztetni az „ítélőszék” képzetét a vád szörnyű és megalapozatlan természetével, a vádlottak kollektívumával szembeni bűnös bánásmód valóságával.

Grünwald e furcsán ambivalens mondatának megfogalmazásával egyidejűleg nyíltan utalt a cenzurális körülményekből fakadó korlátozásokra. Miközben explicite hangsúlyozta, hogy a háborús események akkurátus felidézése meglakolásához vezethetne, mégis sok mindent közölt. Leírta például azt, hogy az immáron az Atlanti-óceántól a Don vidékéig terjedő Nagy-Németország területén „már meg is indult... a zsidókérdés gyökeres megoldása”.¹¹⁵ Sőt, megjelentetett olyan mondatot is, hogy Németország zsidóságáról „azt jelentik, hogy már maradéktalanul végeztek vele”, így a zsidóság és a németiség „együttélésének felbontása végleges”.¹¹⁶

A tömeggyilkosságokra tett utalás mellett a deportálásokról és a gettósításról is részletesen írt. A zsidók kivándoroltatása helyett kitelepítésük zajlik – hangsúlyozta –, a német államhatalom tömegesen kényszeríti a zsidókat lakóhelyük elhagyására. Az európai zsidóság lengyel területekre deportálásának sem találta történeti analógiáját – hiszen, mint jelezte, még a tizennegyedik–tizenötödik századbéli kiűzetésekkor is önkéntesen meg lehetett választani az áttelepülés célállomását.¹¹⁷ A nácik és kollaboránsaik zárt zsidó „rezervációkat”, illetve városok melletti gettókat alakítanak ki – jelentette. Írása pillanatában (amelynek pontos időpontjá-

¹¹³ Uo. 316.

¹¹⁴ GRÜNWARD Fülöp: Az elmúlt év története. 5702. *IMIT évkönyv*, 1942. 333.

¹¹⁵ Uo. 333.

¹¹⁶ Uo. 333–335.

¹¹⁷ Máshol mégis analógiás módon próbálta magyarázni a fejleményeket: Közép-Európa zsidóktól való „megtisztítása” következtében mintegy a cári Oroszország *Ansiedlungsrayonja* éled újjá – érvelt.

ról, sajnos, ismételten nem áll rendelkezésünkre forrás) egymillió-háromszázötvenezer gettósított zsidóról tudott. Ezeket az intézkedéseket azonban átmeneti megoldásnak állította be, mégpedig azért, mert „a nagy európai életteret teljesen mentesíteni kell tőlük majd a háború után” – idézte a nyilvánosan hangoztatott (félrevezető) náci terveket.¹¹⁸ Ebben a kérdésben Grünwald valószínűleg csak a cenzorokat félrevezetendő nyilvánult meg ily módon, hiszen a már zajló tömeggyilkosságokról írásának egészéből meglehetősen megbízható képet kaphattak kortárs olvasói.

A borzalmas üzenet megértéséhez a bizonyos fokig implicit megfogalmazásmód ellenére sem kellett a sorok között olvasni. Grünwald ugyanis a német politika közvetlen, csak néhány részletében és ott is taktikai indokokból félrevezető bemutatásán túl megemlítette a Szlovákia területéről 1942 tavaszán végrehajtott deportálásokat,¹¹⁹ Theresienstadtot és a cseh–morva területről keletre történő „kitoloncolást”,¹²⁰ a szófiai gettó létrehozását, a horvátországi kényszermunkát,¹²¹ a román gettókat, a zsidók megkülönböztető jelek hordására kötelezését, sőt a Transzniszftriába eszközölt, (köztudomásúlag) tömeggyilkosságokba torkolló „áttelepítéseket” is.¹²² Riportja más pontján általánosságban is leírta, hogy „Európa pusztuló zsidóságának helyébe a »tartaléksereg«, Amerika zsidósága lép”.¹²³

Minden jel szerint az e téren leírtakkal végül párhuzamosnak bizonyuló magyar zsidópolitika megítélésekor Grünwald enyhébben, a rezsim hivatalos álláspontját helyenként közvetlenül tükröző módon fogalmazott. Magyarország eszerint nem pusztán a Szent István-i állameszme alapján állt újfent, hanem épp valóra váltotta „a Deák és Eötvös elgondolása szerint alkotott nemzetiségi törvényt”. Az amúgy nagyvonalúan kisebbségbarát állam eközben a „800 000-nyi zsidósággal szemben” szakított „a kiegyezés korának liberális hagyományával”.¹²⁴ A szerző szövegének szellemében: sajnálatos kivételként. Grünwald a rezsim hivatalos álláspontját részben akkor is visszahangozta, amikor kiemelte a magyar ügymenet törvényes jellegét, de szövege – mérsékelt

¹¹⁸ Uo. 336.

¹¹⁹ Uo. 338.

¹²⁰ Uo. 336.

¹²¹ Uo. 339.

¹²² Uo. 344.; lásd még Vladimir SOLONARI: *Purifying the Nation. Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2009.

¹²³ Uo. 350. Kiemelés tőlem. – L. F.

¹²⁴ Uo. 339. Grünwald már 1939-ben is úgy nyilatkozik a közeljövőbeli magyar végrehajtásról az *IMIT*-ben, hogy az következetes lesz, de nem lesz kegyetlen. (Az elmúlt év története. 5699. l. m. 326.)

hangvétele és tartalmának helyenkénti ambivalenciái ellenére – sem nevezhető apologetikusnak. Olyannyira nem, hogy Grünwald említést tett a fajvédelmi törvényről, a recepció visszavonásáról, a gazdasági kiszorításról, a társadalmi és kulturális kapcsolatok felbomlásáról, a „kisegítő” szolgálatról (azaz a munkaszolgálatról).

Grünwald riportjait leíró jelleggel szövegezte meg. A bemutatott fejlemények értelmezését olvasóira bízta. A háborús évek tényeinek sokkoló természetéből adódóan a nyíltan kritikai megjegyzésekkel bízást spórolhatott. Figyelemre méltó, hogy ritkán használta a tettesek felelősségét kidomborító aktív módot (inkább olyanokat írt le, hogy „deportálására kerül sor” stb.), és olykor furcsa eufemizmusokat alkalmazott (erre talán a legjobb példa a „kihalás siettetése”). Riportjai visszafogottságuk mellett is informálták magyar olvasóit a német zsidók meggyilkolásáról és a közvetlenül német megszállás alatt álló területek zsidóságának sorsáról, akárcsak a szövetséges országok kollaboráns (illetve a román esetben párhuzamos) gyakorlatáról. A náci népirtás felé tett utolsó előtti konkrét lépések, a gettósítások és a deportálások is expliciten szerepelnek utolsó, 1942-es beszámolójában.

A cenzurális viszonyokra és a fennálló veszélyekre tett utalástól és a hangvétel ezekből fakadó sajátosságaitól megítélésem szerint nyugodtan eltekinthetünk annak érdekében, hogy határozottan kijelenthessük: a soá alapvető tényei az 1942-es *IMIT évkönyv*ben, azaz 1944 májusa, a magyarországi deportációk megkezdődése előtt több mint egy évvel napvilágra kerültek Budapesten. Ekkoriban az európai zsidóság tömeges meggyilkolása rohamléptekben zajlott, a második magyar hadsereget pedig már kivezényelték a keleti frontra, szoros szövetségben a náci Németországgal. Az évszázad büntettének elkövetésekor az európai kontinens egyik földrajzilag központi fekvésű országának, Magyarországnak a zsidó tudósai így lehettek volna a tengelyhatalmak látszólag szinte teljesen elhallgattatott lelkiismeretének, a borzalmas igazság katasztrófa közbeni kinyilvánításának bátor és relatíve szerencsés ágensei – ha a második világháború és a soá végrehajtásának közepette leírt leleplező szavaik nem bizonyultak volna maguk is pusztába kiáltott szavaknak.